

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

EZRA, PHILO VE MAIMONIDES ÖZELİNDE
YAHUDİLİKTE DEĞİŞİMLER

YASEMİN YURTERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. AHMET ARAS

KONYA-2024

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**EZRA, PHILO VE MAIMONIDES ÖZELİNDE
YAHUDİLİKTE DEĞİŞİMLER**

YASEMİN YURTERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. AHMET ARAS**

KONYA-2024



Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	YASEMİN YURTERİ		
	Numarası	20810201012		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din bilimleri / Dinler Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Ezra, Philo ve Maimonides Özelinde Yahudilik'te Değişimler			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
YASEMİN YURTERİ



ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin YURTERİ		
	Numarası	20810201012		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Dinler Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	EZRA, PHILO VE MAIMONIDES ÖZELİNDE YAHUDİLİKTE DEĞİŞİMLER			

Yahudilik günümüze kadar gelmiş en kadim dinlerden biridir. Yahudiliğin bu süreçte geçirdiği birtakım değişimler mevcuttur. Bu değişimlerin meydana gelmesinde bazı isimler ön plana çıkmaktadır. Bu isimlerin başında şüphesiz Ezra, Philo ve Maimonides gelmektedir. Ezra, Philo ve Maimonides dönemlerinde Tanah ve Yahudilik ile ilgili yapılan değişimler Yahudiliğin kaderini belirlemiş ve günümüzdeki şeklini almasında önemli rol oynamıştır. Yahudiliğin yaşadığı bu değişim Ezra'nın dönemin Pers Kralı tarafından Kudüs'e gönderilmesi ve Yahudiliğin yeniden tesis edilmesini kendine görev edinmesi ile başlamıştır. Tanah ile ilgili yaptığı değişimlerin yanında Yahudi milli kimliğinin tesisi için çalışmış, Yahudiliğin Tanrı tarafından kutsanmış bir din olduğunu söylemiştir. Ezra gibi Philo da kendi döneminde yaptığı bazı değişimler ile Yahudiliğin günümüzdeki halini almasında etkili olmuştur. Ezra ve Philo'dan sonra Yahudiliğin gelişimine katkı sağlayan bir başka isim Maimonides'tir. Maimonides de kaleme aldığı Mişne Tora ve Delâletü'l-Hâirîn ile döneminin Yahudi hukuku ve felsefesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca yaptığı düzenlemeler ile Yahudiliğin çoğu alanda günümüzdeki halini almasında etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Tanrı, Ezra, Philo, Maimonides, Tanah, Tora, Talmud, Değişim



ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Yasemin YURTERİ		
	Student Number	20810201012		
	Department	Philosophy and Religious Sciences / History of Religions		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Ahmet ARAS		
Title of the Thesis/Dissertation	CHANGES IN JUDAISM SPECIAL TO EZRA, PHILO, AND MAIMONIDES			

Judaism is the oldest religion that has survived to the present day. Judaism has undergone some changes during this period. Some names stand out in the emergence of these changes. The most important of these names are undoubtedly Ezra, Philo and Maimonides. The changes made in the Tanakh and Judaism during the periods of Ezra, Philo and Maimonides determined the fate of Judaism and played an important role in its taking its current form. This change experienced by Judaism began when Ezra was sent to Jerusalem by the Persian King of the time and took it upon himself to re-establish Judaism. In addition to the changes he made regarding the Tanakh, he worked to establish the national identity of Judaism and said that Judaism was a religion blessed by God. Like Ezra, Philo was also influential in the current state of Judaism with some changes he made during his time. Another name that contributed to the development of Judaism after Ezra and Philo was Maimonides. Maimonides also made significant contributions to the Jewish law and philosophy of his time with his Mishneh Torah and Dalâletü'l-Hâirîn. He also influenced Judaism to take its current form in many areas with the regulations he made.

Keywords: History of Religions, Judaism, God, Ezra, Philo, Maimonides, Tanakh, Pentateuch, Talmud, Change

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR.....	vi

ABSTRACT.....	ii
GİRİŞ.....	1
A. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
B. Araştırmanın Metodu.....	1
C. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları.....	2
D. Araştırmanın Kaynakları.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

TANAHLA İLGİLİ DEĞİŞİMLER

1. EZRA’NIN HAYATI VE DEĞİŞİME ETKİLERİ.....	4
1.1. Ezra’nın Hayatı	4
1.1.1. İslami Kaynaklarda Ezra	5
1.1.2. Yahudi Kaynaklarda Ezra.....	6
1.2. Ezra’nın Değişime Etkileri.....	9
1.2.1. Ezra’nın Tora’yla İlgili Düzenlemeleri	10
1.2.1.1. Tora’nın Yeniden Tesisi ve Yazılması	10
1.2.1.2. Tora’nın Dilinin ve Yazı Karakterinin Değiştirilmesi.....	15
1.2.1.3. Tora’nın Yorumlanması ve Sözlü Okunması	16
1.2.1.4. Tora’yla İlgili Diğer Düzenlemeler	17
2. PHILO’NUN HAYATI VE DEĞİŞİME ETKİLERİ.....	18
2.1. Philo’nun Hayatı	18
2.2. Philo’nun Değişime Etkileri.....	21
2.2.1. Philo’nun Tanah İle İlgili Düzenlemeleri.....	21
2.2.1.1. Tanah’ın Alegorik Yaklaşımla Yorumlanması.....	22
3. MAIMONIDES’İN HAYATI VE DEĞİŞİME ETKİLERİ.....	29

3.1. Maimonides'in Hayatı.....	29
3.2. Maimonides'in Değişime Etkileri	31
3.2.1. Maimonides'in Tora'yla İlgili Düzenlemeleri.....	31
3.2.1.1. Mişna ve Gemara Üzerine Yaptığı Çalışmalar	33

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİKLE İLGİLİ DEĞİŞİMLER

1. EZRA 'NIN YAHUDİLİKLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ	37
1.1. Kutsal Yahudi Irkının Tesisi	37
1.1.1. Yahudi Milli Kimliğinin Kazanılması	41
1.1.2. Yahudilikte Dış Evliliğin Yasaklanması	42
1.2. Yahudiliğe İlişkin Düzenlemeler	47
1.2.1. Büyük Meclis'in Kurulması	48
1.2.2. Şabat'ın Öneminin Arttırılması	49
1.2.3. Yahudi Takvimine İlişkin Düzenlemeler	52
1.2.4. Süleyman Mabedi'nin Yeniden İnşası ve Önem Kazanması	53
1.2.5. Günlük İbadet ve Dualara İlişkin Düzenlemeler	56
1.3. Yahudilikte Günlük Hayata İlişkin Düzenlemeler	58
2. PHILO'NUN YAHUDİLİKLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ	60
2.1. Helenistik Yahudilik	61
2.1.1. Helenizm – Helenistik Felsefe.....	61
2.1.2. Helenistik Yahudilik.....	63
2.2. Din ile Felsefe Diyalogu ve Logos Doktrini	66
2.3. Philo İçin Kudüs'ün Önemi	70
2.4. İman Esasları Hakkında Görüş ve Düşünceleri	72
2.4.1. Tanrı Hakkında Görüş ve Düşünceleri, Tanrı'nın Birliği Doktrini	73
2.4.2. Melekler Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri	76
3. MAIMONIDES'İN YAHUDİLİKLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ	78
3.1. Delâletü'l-Hâirîn ve Yahudi Düşüncesi	79
3.2. Yahudi Hukuk Sistemi (Halakha)'nın Düzenli ve Sistematik Hale Getirilmesi	81
3.3. Yahudilik İman Esasları	83
3.4. Yahudi Günlük İbadetlerinin Yeniden Yorumlanması	85
3.5. Yahudilik ve Yahudi Felsefesi Arasında Bağ Kurması	87

3.6. Evrensel Yahudilik Anlayışı	90
SONUÇ.....	92
KAYNAKÇA.....	97



ÖNSÖZ

Tarih boyunca karşılaştığı olaylar ve değişimler ile günümüzdeki halini alan Yahudilik, bu süreçte birçok dönüm noktası yaşamıştır. Bu dönüm noktalarından en önemlisi, Yahudiliğin yeniden doğmasına ve bambaşka bir sürece girmesine sebep olan Babil Sürgünü dönüşüdür. Babil Sürgününden sonra Yahudilik Ezra önderliğinde birçok değişime uğramıştır. Tanrı'nın sözü ve yasalarından oluşan Tanah, Ezra için rehber olmuştur. Philo ve Maimonides de Ezra gibi Yahudiliğin günümüzdeki şeklini alması konusunda zikredilecek diğer önemli isimlerdir.

Çalışmamız iki bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde Ezra, Philo ve Maimonides özelinde Tanah'la ilgili değişimler ele alınmıştır. Tanah, Tanrı'nın yasa ve sözlerinden ibaret olduğu için Yahudilikteki değişimler noktasında en önemli kaynak olmuştur. Ezra tarafından yeniden derlenen ve yazılan Tanah, Yahudilerin uymaya çalıştığı yasalar ve kurallar bütününden oluşmaktadır. İkinci bölümde ise, Yahudiliği doğrudan ilgilendiren değişimler yine Ezra, Philo ve Maimonides özelinde ele alınmıştır. Burada Ezra döneminde Yahudiliğin dini ve kültürel anlamda yaşadığı ve Yahudilerin günlük yaşamına ilişkin değişimler ele alınmıştır. Philo dönemine ilişkin ise, Yahudiliğin daha çok kültürel ve yapısal anlamda yaşadığı değişimlere değinilmiştir. Maimonides döneminde de hem günlük yaşam, hem de kültürel ve yapısal değişimlere yer verilmiştir.

Çalışmanın başından sonuna kadar, yaptığı düzeltmeler ile desteklerini her zaman hissettiren tez danışmanım değerli hocam Doç. Dr. Ahmet ARAS'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Yasemin YURTERİ
Konya-2024

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

çev.: Çeviren

dan. : Danışman

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

M.Ö. : Milattan Önce

s. : Sayfa

ss. : Sayfa Aralığı

sy. : Sayı

vb : Ve benzeri

yay.: Yayınevi, Yayınları

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Yahudilik tarih boyunca birçok olayla karşılaşmıştır. Bu olaylar Yahudiliğin günümüzdeki halini almasında önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle Dinler Tarihi açısından Yahudilik çok zengin bir materyale sahiptir. Araştırdıkça içinden farklı zenginlikler çıkmaktadır. Bu araştırmamız ile Yahudiliğin günümüzdeki halini almasına katkı sağlayan önemli şahsiyetler ve onların Yahudiliğin gelişimine verdikleri katkılar birlikte işlenerek literatür için önemli bir kaynak oluşturulmaya çalışılmıştır.

Yahudiliğin gelişimine katkıda bulunan önemli figürler içinde araştırmamızda yer verdiğimiz isimler Ezra, Philo ve Maimonides olmuştur. Bu nedenle araştırmamızda Ezra, Philo ve Maimonides'in Yahudiliğin dini, kültürel anlamda gelişmesine ve onların yaşadığı dönemde gerçekleşen değişimlere yönelik değerlendirmelerde bulunularak, bu şahsiyetlerin faaliyetlerinin Yahudilik tarihi açısından önemlerinin araştırılması hedeflenmiştir.

Her ne kadar konumuz ile alakalı literatürde belli başlı eserler bulunsa da bu araştırmamız ile Yahudilik tarihi açısından belki de en önemli üç figür olan Ezra, Philo ve Maimonides'in Yahudiliğin günümüzdeki halini almasındaki katkılarının birlikte işlenmesi açısından önem arz etmektedir.

B. Araştırmanın Metodu

Yahudiliğin gelişimi açısından Ezra, Philo ve Maimonides gibi üç önemli figürün önemini ele alındığı bu araştırmada, bir nitel araştırma metodu olan doküman analizi metodu kullanılmıştır. Bu yöntem sayesinde araştırmanın konusu olan hususlarda yazılı kaynakların içeriği titizlikle ve sistematik olarak incelenmiş ve irdelenmiştir.

Araştırmanın geneli için özellikle Tanah ve Talmud'un ilgili bölümlerinden, Yahudilik için başucu olmuş kitaplardan, önemli yabancı eserlerden faydalanılmıştır. Araştırma için ülkemizde mevcut bulunan ve çevrilen kaynakların sayısı sınırlı olduğundan çoğu yabancı kaynak Türkçe'ye çevrilerek çalışılmıştır.

Araştırmada faydalanılan yerli ve yabancı kaynaklara, hem fiziki olarak hem de internet üzerinden erişim sağlanmıştır. Bu iki literatürden sentez oluşturularak bir bütün halinde sunulması amaçlanmıştır. Araştırmada Ezra, Philo ve Maimonides'in Yahudiliğin gelişimine sağladığı katkılardan önce hayatları hakkında bilgi verilmiştir. Bu, onların Yahudiliğin gelişimi için yaptıklarını daha iyi anlamak açısından önemli bir yol haritası olmuştur.

C. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu araştırmada iki ana bölüm altında Ezra, Philo ve Maimonides'in Yahudiliğe getirdikleri yenilikler, değişimler gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle Yahudilik için dönüm noktası olan Babil Sürgününden sonraki dönemde pers kültürünün tesirinde kalan coğrafyada yetişen Ezra'nın önderliğinde yapılan değişimler ön plana çıkmaktadır. O dönemden itibaren yükselmeye başlayan Yahudilik, Helenistik Yunan düşüncesinin etkin olduğu Mısır'da yetişen Philo ve İslam kültürünün zirvede olduğu dönemde yetişen Maimonides zamanında da yapılan bazı değişimler ile günümüzdeki halini almıştır.

Öncelikle Ezra, Philo ve Maimonides'in hayatlarına da değinilen bu çalışmamızda, onları Yahudilikte değişime götüren sebepler ortaya konulmaya çalışılmıştır. İlk bölümde bu üç önemli figürün Tanah'la ilgili değişimleri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, Babil Sürgünü sonrası Ezra'nın Yahudilikte meydana getirdiği dini ve kültürel değişimlerden başlamak üzere, Philo'nun ve Maimonides'in de kendi dönemlerinde bu anlamda yaptığı çalışmalar ele alınmıştır. Genel olarak Ezra, Philo ve Maimonides dönemlerinde yaşanan gelişmeler, Yahudiliğin değişimine yaptıkları katkılar dolayısıyla ele alınmıştır. Bunların haricinde dönemlere ilişkin diğer bilgilere değinilmemiştir. Bu şekilde araştırmanın kapsamı ve sınırları belirlenmiştir.

Araştırma boyunca çoğunluğu yabancı kaynaklar olmak üzere olaylara farklı bilim dallarında farklı bakış açılarının olması, kişilerin ve olayların değerlendirilmesi noktasında çelişkili ifadelerin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Din felsefesinde yapılan çalışmalarda çalışmamızın özünü oluşturan kişiler genelde düşünür ve filozof olarak ele alınmış ve bu çalışmaları esas alan kaynaklarda da bunların dini konularda Tanah'a bağlı tavizsiz verdikleri kararlar neredeyse göz ardı edilerek birer filozof olarak değerlendirildiklerini görmekteyiz. Bu haliyle söz konusu isimler için filozof sıfatı din adamı sıfatlarının önüne geçmiştir. Araştırmada kullanılacak kaynakların genel olarak Türkçe olmayışı ve elektronik ortamda bile elde edilebilmesinin zor olması ve sadece yurtdışı kütüphanelerinden elde edebilme imkanının olması gibi nedenler araştırmanın sınırlarını göstermektedir.

D. Araştırmanın Kaynakları

Bu araştırmada kullanılan kaynaklar, konuyla ilgili yayınlanmış kitaplar, makaleler, tezler, seminer ve sempozyum notları, bunlara girmeyen diğer kaynaklar ve internet kaynaklarından oluşmaktadır.

Yahudiliğin gelişiminde çıkış noktası olan Tanah ve Talmud'un bölümleri için Kitab-ı Mukaddes şirketinin "Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar" adlı eserinden ve internetten erişilen metinlerinden faydalanılmıştır.

Araştırmada Yahudilikle ilgili önemli araştırmalarda bulunmuş ve önemli eserler kaleme almış isimlerin eserlerinden istifade edilmiştir. Bu konuda belki de en önemli kaynak eserler Ali Osman KURT'un "Erken Dönem Yahudi Tarihi" adlı eseri Dursun Ali AYKİT'in "Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo" adlı eseri ve Hatice DOĞAN'ın "İbn Meymun'un Hayatı, Eserleri ve Delâletü'l-Hâirîn Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme" adlı doktora tezi olmuştur.

Araştırmanın ilgili bölümleri için de hem yerli, hem de yabancı yüksek lisans ve doktora tezlerinden de faydalanılmıştır. Buradaki amaç, yerli ve yabancı literatür taraması için kontrol mekanizmasının oluşturulması, aynı kaynaklardan çıkarılan

yorumların ve farklı görüşlerin analizlerinin karşılaştırılabilirliği ve yapılmış araştırmaların bu araştırmanın geliştirilmesi için kullanılması olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANAHLA İLGİLİ DEĞİŞİMLER

1. EZRA’NIN HAYATI VE DEĞİŞİME ETKİLERİ

1.1. Ezra’nın Hayatı

Ezra, İbranice “Azaryahu” ya da “Azariah” kelimelerinden türemiş olabileceği kabul edilmekle¹ birlikte anlam olarak “yardım”² ve “Tanrı’nın yardımı” anlamını taşımaktadır. Tanah’ın bölümlerinden birinin adının da verildiği Ezra ile ilgili, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan Tevbe suresinin 30’uncu ayetinin tefsirinde “Kâhin, yazıcı, Rabb’in emirlerinin ve İsrail kanunlarının yazıcısı, Rabb’in vermiş olduğu Mûsâ’nın şeriatında zeki bir yazıcı, Rabb’in şeriatının yazıcısı, Rabb’in eli üzerinde olan, Rabb’in inâyet eli üzerinde olan” ifadeleri yer almaktadır.³

Grek ve Latin kaynaklarında “Esdras” ismiyle anılan Ezra’nın adı, M.Ö. 5. yy.’a değin ulaşılan Pers, Asur ve Yahudi tarihleriyle ilgili birçok önemli belge, yazıt ve kutsal yazıda geçmektedir.⁴

Ezra’nın hayatı ile ilgili farklı kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunduğundan, kendisi hakkında net ifadeler kullanmak zordur. Bu nedenle, hakkındaki rivayetlerden

¹ Tuba YETİM, “Yahudilikte Haftalık Peraşa Okuma Geleneği (Haftalık Tevrat Okumaları)”, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2019, s.17

² Ruben RATZLAFF, **Ezra and Nehemiah**, Bible Study. Textbook Series, College Press, 1979, s.1

³ <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1265/30-ayet-tefsiri> (27.07.2024)

⁴ Murat KAYA, “The Figure of Ezra (Uzayr) and His Adoption As The Son Of God by Dustan Sect/ Ezra (Üzeyir Peygamber) Karakteri ve Ezra’yı Tanrının Oğlu Kabul Eden Dustan Mezhebi Üzerine Bir İnceleme”, **Turkish Academic Research Review**, c.5, s.4, 2020, s.466.

ve farklı kaynaklardaki dağınık bilgilerden yola çıkarak İslami ve Yahudi kaynaklarda Ezra'nın hayatı üzerine bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

1.1.1. İslami Kaynaklarda Ezra

İslami kaynaklarda geçen Üzeyir peygamberin, Yahudi kaynaklarında geçen Ezra olduğu görülmektedir. İbranice aslı Ezra olan ismin, aslında Arapçadaki Üzeyir olduğu noktasında genel görüş hakimdir.⁵ Kuran'da sadece Tevbe suresinin 30'uncu Ayetinde “Yahudiler “Üzeyir Allah'ın oğludur” dediler...” şeklinde geçmektedir ve Yahudilerin Üzeyir'i Allah'ın oğlu olarak atfettikleri bildirilmektedir.⁶

Her ne kadar Ezra ile Üzeyir ismi özdeşleştirilse de, bu fikre karşı çıkanlar da olmuştur. Yahudi kökenli Müslüman alim Semev'el El-Mağribi⁷, Üzeyir isminin aslında Ezra'nın değil, Azar'ın Arapçası olduğunu; bu nedenle Üzeyir ile Ezra isimlerinin birbirleriyle bir ilişkisinin olmadığı düşüncesini savunmaktadır.⁸

Yine bazı kaynaklarda, Ezra ve Üzeyir kelime olarak yakın olduğundan dolayı, Ezra'nın Üzeyir olabileceği kuvvetle muhtemel iken, bazı hususların yorumlanması neticesinde aslında o olmadığı sonucuna varılmaktadır. Şöyle ki, bu kaynaklarda Ezra ile özdeşleştirilen karakter aslında Merkabah mistisizminin⁹ ana karakteri olan Metatron (Enoh)'dur.¹⁰

⁵ Selim ÖZARSLAN, “İslam Kaynaklarına Göre Yahudilerin Allah'ın Oğlu Olarak Niteledikleri Üzeyir İle İlgili Bazı Meseleler”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s.49, 2020, ss.20-21

⁶ <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1265/30-ayet-tefsiri> (27.07.2024)

⁷ Semev'el Mağribi 12.yy'da yaşamış ünlü matematikçi ve tabiptir. Annesi Basralı, Babası Faslı Yahudi bir aileye mensup olan Mağribi daha sonra Müslüman olmuştur.

İhsan FAZLIOĞLU, "SEMEV'EL el-MAĞRİBİ", DİA, 2019
<https://islamansiklopedisi.org.tr/semevel-el-magribi> (11.04.2024)

⁸ KAYA, a.g.e., s.467

⁹ Merkabah, Tanah'ın bir bölümü olan Ezekiel kitabında bahsedilen “ilahi taht”tır. “Tanrısal alemle birleşme” sürecinin karşılığı olan bu anlayış manevi anlamda kişinin olgunlaşmaya başladığı bir süreci işaret eder. Kürşat DEMİRCİ, “Yahudi Mistisizminin Temel Özellikleri ve Gelişimi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.1, s.4, 2012, s.13

¹⁰ Baki ADAM, **Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışmalı Konuları**, 1. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011, ss.80-81

Söz konusu kaynaklarda bu yorum yapılırken, Hristiyanların Allah'ın oğlu olarak adlandırdıkları İsa ve Yahudilerin Allah'ın oğlu olarak adlandırdıkları Enoh'un bu nitelikleri üzerinden yola çıkıldığı görülmektedir. Bu nedenle Tevbe Suresinin 30'uncu ayetinde bahsedilenin aslında Ezra değil, Enoh olduğu; Ezra'nın Üzeyir ismine benzerliğinden dolayı İslami kaynaklara göre Üzeyir olarak yorumlandığı düşünülmektedir.¹¹

İslami kaynaklarda Ezra hakkında iki farklı fikrin oluştuğunu görmekteyiz. Bu fikirlerden ilkinde göre Ezra'nın tek amacı Yahudilerin lideri olabilme ve bunun için her şeyi yapmıştır. Hatta o kadar ileri gitmiştir ki Tora'yı kasıtlı olarak tahrif ederek kendisine Yahudiliğin lideri olabilme noktasında avantaj sağlamıştır. Diğer fikre göre ise Ezra Yahudiliğin kurtuluş kahramanıdır. Şöyle ki, Yahudiler zamanında Tanrı ile aralarını bozacak o kadar kötü şeyler yapmışlardır ve itaatsiz davranmışlardır ki bunun için cezalandırılmışlardır. Tora'yı derleyip yeniden yazan ve Yahudiliğin yeniden ayağa kalkmasını sağlayan da Ezra'dır. Bu nedenle Ezra Yahudilerin baş kahramanlarından biridir.¹²

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele alacağımız Ezra, ikinci grubun tanımlamasına uymaktadır. Bu haliyle değişimlerin odağındaki Ezra, Tora'nın yeni yazarı ve Yahudiliğin gerçekten de ayağa kalkmasını sağlayan, hatta Yahudiler tarafından ikinci Musa olarak kabul edilebilecek kadar saygı duyulan biri haline gelmiştir.

1.1.2. Yahudi Kaynaklarda Ezra

Yahudi kaynaklarında Ezra, yüksek din bilgini ailesinin öne çıkan bir üyesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak söz konusu kaynaklara baktığımızda yüksek din

¹¹ ADAM, a.g.e., ss.80-86

¹² KAYA, a.g.e., s.475

bilginliği makamının bazı fonksiyonlarını yerine getirirse de, Ezra'nın yüksek din bilgini sayılmasının söz konusu olmadığının vurgulandığını görmekteyiz.¹³

Ezra'nın çoğu kaynakta net olmamakla birlikte M.Ö. 550'de doğduğu ve M.Ö. 430 yılında öldüğu yönünde fikir birliği bulunmaktadır. Bu haliyle Ezra'nın 120 yaşına kadar yaşadığı varsayılmaktadır. Yine Ezra'nın, dönemin Yahudi yüksek din bilgini Seraya'nın oğlu olduğu, Harun'un soyundan geldiği ve Kohenlerin bir üyesi olduğu bilinmektedir.¹⁴

Kaynaklarda soyunun Harun'dan geldiği rivayet edilen Ezra, döneminin Yahudi alimlerinden sayıldığı için, Yahudilerin genel durumu hakkında tespitlerde bulunmak, mabedin hizmete açılması için gerekli her türlü desteği sağlamak ve Rabb'in kanunlarını insanlara nakletmek için dönemin Pers Kralı Artahşasta'nın emriyle Kudüs'e gönderilmiştir.¹⁵

Bazı kaynaklara göre Pers Kralı Artahşasta'nın Ezra'yı ve onunla birlikte görevlendirdiği Nehemya¹⁶'yı Kudüs'e göndermesinin temel amacı orayı başta Atinalılar olmak üzere Pers düşmanı milletlerin isyan ve saldırılarından korumak amacıyla askeri bakımdan güçlendirmektir. Her ne kadar Artahşasta'nın amacı bu olsa da, bu görevi fırsat bilen Ezra'nın aslında oraya dağılmış Yahudi halkını yeniden bir düzen içine sokmak ve diğer milletlerden üstün gördüğu kutsal Yahudi ırkını tesis etmek amacıyla bu görevi kabul ettiği düşünölmektedir. Samirilerin Artahşasta'nın askeri bakımdan Kudüs'ün güçlendirilmesi fikrine karşı çıkması sonucu Artahşasta bu amacından vazgeçmiş ve Ezra asıl amacı olan Yahudiliğin geliştirilmesi bakımından kendine geniş yetkiler edinmiştir.¹⁷

¹³ Willis J. BEECHER, "The Postexilic History Of Israel", Auburn Theol. Seminary, Auburn, 1889, s.293

¹⁴ BEECHER, a.g.e., s.293; KAYA, a.g.e., s.467

¹⁵ ÖZARSLAN, a.g.e., s.21

¹⁶ Nehemya kelime anlamı olarak "Yehova'nın Tesellisi" anlamına gelmektedir. Ezra döneminde hükümet yetkilisi olarak görev yapmaktadır. Ezra'nın dini lider olarak ön plana çıktığı dönemde Nehemya da görevi gereği siyasi lider olarak kabul edilmiştir. RATZLAFF, a.g.e., s.123

¹⁷ Robert J. LITTMAN, "Athens, Persia and The Book of Ezra", **Transactions of the American Philological Association**, c.125, 1995, s. 257

Ezra, Artahşaşt'a'nın siyasi gücünü arkasına almadan sadece derlediği Tora ile birlikte Kudüs'e gelseydi ne reformları yapabilirdi, ne de Yahudileri seçilmiş ırk olduklarına inandırıp düşüncelerini kabul etmelerini sağlayabilirdi.¹⁸ Böylelikle Ezra, Babil Sürgününden dönen Yahudilerin İsrail topraklarının gerçek varisleri olduğunu ve sürgünden dönenlerin Tanrı'nın seçtiği kutsal ırk olduğunu gösterebilmek için kendisinin de aralarında bulunduğu kahin soyundan gelenlere bazı testler yapmış, bir bakıma kahin soyunun devam ettiği ve kutsal ırkın kurulması için Tanrı tarafından görevlendirildiği anlayışını oradaki halka ve sürgünden dönen Yahudilere kabul ettirmeye çalışmıştır.¹⁹

Yahudiler tarafından Ezra, Tora'nın yazıcısı, derleyeni ve Yahudiliğin kurtuluşu olarak görülse de, başını Samirilerin Dustan mezhebinin²⁰ çektiği bazı gruplar tarafından peygamber olarak nitelendirilmiştir. Bu durum da Yahudi toplumunda Ezra için tartışmalı bir ortamın var olduğunu göstermektedir.²¹ Çünkü onların savunduğunun aksine çoğunluk tarafından Ezra, sivil otoriteyi çok iyi kullanan, önde gelen bir din alimi olarak kabul edilirken, peygamber olduğu fikri kabul görmemektedir.²²

Ezra, iyi eğitim almış, kültürlü bir kişidir. Hayatını planlı ve metodolojik bir zeminde geliştirmiştir. O, gerçekleştirmeyi düşündüğü değişimlerden önce, değişim düşüncesini kendisi benimsemiş ve benliği bunu kabul etmiştir. Tanrısal kanunların bu değişimin temelinde olması gerektiğini düşünerek tümünü hayatına uygulamış, ondan sonra başkalarının uygulaması için çabalamış, ortam hazırlamış ve sonucunda değişimi gerçekleştirmiştir.²³

¹⁸ R. Robert RICHARDS, "The Role of Imperial Decrees In Ezra-Nehemiah: An Ideological and Exegetical Analysis", Thesis, University of Cape Town, August 1995, s.108-109

¹⁹ Ali Osman KURT, "İkinci Mabel Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.10, s.2, 2006, s.451

²⁰ Dustan Mezhebi: "Ezra'yı Peygamber ve Tanrı'nın oğlu olarak gören Samirilere bağlı bir mezhep" KAYA, a.g.e., ss.470-471

²¹ KAYA, a.g.e., s.470

²² RATZLAFF, a.g.e., s.3

²³ David E. PRATTE, "Commentary on Ezra, Nehemiah, and Esther", Bible Study Notes and Comments, 2016, s.38

Ezra'nın hayatı hakkında biraz bilgi sahibi olduktan sonra, onun Tanah ve Yahudilikteki değişimlere etkileri ele alacağız.

1.2. Ezra'nın Değişime Etkileri

Babil Sürgünü boyunca sürgündeki Yahudiler, kutsal mekan olarak adlandırdıkları ve bir gün geri dönmeyi arzuladıkları Kudüs'le olan irtibatlarını kesmemişler ve orayla ilgili devamlı bilgi sahibi olmuşlardır. Son dönemde Kudüs'teki koşulların kötüleşmesi üzerine sürgünden dönüp Yahudi halkını ve Yahudiliği canlandırmak için kendilerine bir lider ihtiyacı hissetmişler ve bu noktada Ezra'nın önderliğinde arzuladıkları Yahudiliğe erişme fırsatı yakalamışlardır.²⁴

Ezra, Yahudi ve Yahudilik tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Yahudi toplumunun Babil Sürgününden döndükten sonra atalarının sürgün edilmesine neden olan hatalara düşmesi ve yabancı kadınlarla evlilik yaparak saf Yahudi ırkını tehlikeye atmaya başlaması Ezra'nın birtakım reformlar yaparak bunları düzeltme yoluna gitmesine sebep olmuştur.²⁵ Bu şekilde Ezra'nın Babil Sürgünü dönüşü Yahudi toplumuna öncülük ederek dini ve kültürel anlamda reformlar yaparak günümüz Yahudiliğinin temellerini attığı düşünülmektedir.²⁶

Babil Sürgünü dönüşü Yahudilik tarihi açısından bir milat sayılabilir. Ezra'nın Babil Sürgünü dönüşü Tora ve Yahudilik için yaptığı çalışmalar onun Yahudiler için önemli şahsiyetlerden birisi olmasını sağlamıştır. İlk bölümde Ezra'nın Tanah'ın bölümlerinden olan Tora ile ilgili yaptığı değişimler ele alınacaktır.

²⁴ Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi, "Kronolojik Yahudi Tarihi , 104 Dünya Yahudi Cemaati, İsrail ve Türkiye-İsrail İlişkileri"*, 1. Basım, Üniversal Yayın, İstanbul, 2000, ss.52-53

²⁵ BEECHER, *a.g.e.*, s.294

²⁶ YETİM, *a.g.e.*, s. v

1.2.1. Ezra'nın Tora'yla İlgili Düzenlemeleri

Tora, Yahudiler için Tanrı'nın sözü ve yasalarıdır. Tora, Yahudiler için bağlayıcı bir kitap olduğundan Yahudilerin yaşamı Tora etrafında şekillenmektedir. Tora Yahudiler için sadece okunacak bir kitap olmayıp, aynı zamanda onu kendi hayatlarına uygulayacak ve yaşadıkları döneme ve şartlara uygun hale getirecek bir yol haritasıdır. Bu yapılan değişimlerle Tora'nın halk tarafından uygulanması ve dini ve siyasi yapılanmanın hayata geçirilmesi amaçlanmıştır.²⁷

Ezra'nın Yahudiliğin değişimine etkileri bağlamında ilk değineceğimiz konu Tora'yla ilgili düzenlemeleridir. Bunlar aşağıda ayrıntılı olarak başlıklar halinde açıklayacağımız üzere, Tora'nın yeniden tesisi ve yazılması, Tora'nın dilinin ve yazı karakterinin değiştirilmesi, Tora'nın yorumlanması ve sözlü olarak okunması ve diğer düzenlemelerdir. Şimdi bunları ayrıntılı olarak ele alacağız.

1.2.1.1. Tora'nın Yeniden Tesisi ve Yazılması

Yahudi geleneğinde Tanrı'nın yasalarının öğrenilmesi, hayatlarına uygulanması, ancak yazılı bir metnin aktarılmasıyla yapılmalıdır. Yahudi geleneğinde Tanrı'nın yasası ancak yazılı bir metni okumayla öğrenilir. Bu nedenle Tanrı'nın yasası olan Tora'nın yeniden tesisi ve yazılması Yahudiler için çok önemli bir gelişme olmuştur.²⁸

Yahudilikte Tora, Tanrı'nın sözü, yasası olduğu için, kısaca Tanrı'dan geldiği için, Tanrı sonsuz olduğundan Yahudilikte Tora'nın da sonsuz olduğu inancı hakimdir. Bu nedenle Tora, Yahudiler için Tanrı adına sonsuza dek korunması gereken bir

²⁷ Mahmut AYDIN, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, 2. Baskı, Ensar Yayınları, Samsun, 2011, s.264

²⁸ Philippe BORGEAUD, *Karşılaşma Karşılaştırma, Dinler Tarihi Araştırmaları*, çev. M. Emin ÖZCAN, 1. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s.73

emanettir. Zira onların inancında yine kendilerinin seçilmiş olduklarına inanmalarının nedeni, Tanrı'nın Yahudileri Tora'yı korumakla seçtiğine inanmalarındır.²⁹

Yahudiler için bu kadar önemli olan Tora'yı yeniden derleyen, kendine ve Yahudilere rehber yapmak isteyen Ezra, Pers Kralı Artahşaşa tarafından Kudüs'e gönderilmiş, orada bulunan Yahudilerin Krala bağlılığının devamı için görevlendirilmiştir. Bu konuda Kral'dan yetki alan Ezra, Tora'nın Kral tarafından da resmi olarak tanınmasını ve bu yasanın uygulanması için kendisinin Kudüs'e görevlendirilmesini sağlamıştır.³⁰

Yahudi geleneğinde Tora'nın yazımının ve tedvin işleminin Ezra döneminde tamamlandığı kabul edilmektedir.³¹ Bu sebeple, Tora'nın tedvini, yazımının zamanı ve yapıldığı yer belli olmasa da, nerdeyse tüm kaynaklar Ezra ismi ve onun dönemi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çoğu kaynağa göre Ezra, Tora çalışmalarına sürgün dönüşünden çok önce başlamış, sürgün dönüşüne kadar bir hazırlık dönemi geçirmiştir.

Her ne kadar çoğunluk tarafından Ezra'nın gerçekten de Tora'nın tedvinini ve yazımını yapan, son yazarı olduğu kabul edilse de, O'nun Babil Sürgününden Tora'yla birlikte dönüp dönmediği tartışmaları hep devam etmiştir. Tora'nın bölümlerinden olan Ezra ve Nehemya kitaplarında bu konuda net bir bilgi olmasa da, bazı kaynaklarda Ezra'nın Tora'yı yanında getirdiği, kitaplarda geçen ve Ezra'nın elinde bulunan yazılı metnin, Tora'nın şuanki bildiğimiz halini içeren ve yazılı metin haline getirilmiş hali olduğu kabul edilmektedir.³²

²⁹ Peter ARCHER, **Dinler Tarihi 101: Allah'tan Zen-Budizm'e, Dünya Dinlerini Şekillendiren Önemli Kişiler, Ritüeller ve İnançlar Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey**, çev. Simge KAYTAN, 5. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2020, s.58

³⁰ BESALEL, **a.g.e.**, s.53

³¹ Mustafa ALICI, "Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine", **AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, c.3, s.7, Eylül 2015, s.504

³² KURT, **İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış**, ss.459-461

Günümüzdeki son haliyle Tora'yı derleyen ve yazan³³ Ezra, J. Wellhausen³⁴'in tanımlamasıyla Tora'yı Yahudiliğin Anayasası haline getirmiştir. Babil Sürgününden bir grup Yahudi ile dönen Ezra'ya Pers Kralı Artahşaşa tarafından Tora'ya göre reform yapma yetkisi veren bir yetki verildi.³⁵ Pers Kralı'nın Ezra'ya yetki verdiğini şu sözlerden çok daha iyi anlıyoruz:

“Tanrı'nın Yasası'na ve kralın buyruklarına uymayanlar ya ölümle, ya sürgünle, ya mallarına el konarak, ya da hapsedilerek cezalandırılsın.”

Atalarımızın Tanrısı RAB'be övgüler olsun! Kralın yüreğine Kudüs'teki tapınağını onurlandırma isteğini koydu.

Kralın, danışmanlarının, güçlü komutanlarının bana iyi davranmalarını sağladı. Tanrım RAB'bin eli üzerimde olduğundan yüreklendim. İsrail ileri gelenlerinin bazılarını toplayıp benimle Kudüs'e dönmelerini sağladım.”³⁶

Ezra'nın yukarıdaki ifadelerinden de anlayacağımız üzere, Pers Kralı Artahşaşa Ezra'nın Tora'yı Yehuda'nın yasası haline getirmesine yardımcı olmuştur. Ezra Kral'ın yakınındaki kişilerden olan Nehemya Kudüs'e gelene kadar bu yardımı görememiş, ancak o geldiğinde yardımı görmüştür. Bu haliyle Kral'ın yardımını alan Ezra'nın Tora'nın gerçek düzenleyicisi olduğu kabul edilmektedir.³⁷

Tora'nın tedvinini ve son yazımını Ezra'nın yaptığına dair bir kanıt da aslında Baruch Spinoza³⁸'nin ortaya attığı argümanlardır. Spinoza'ya göre, Tora'nın içerdiği hususlara bakacak olursak İkinci Mabad dönemi sonrası için herhangi bir bilgi ve yazın olmamakla birlikte ele alınan olaylar hep bu döneme kadar olan olaylardır. Bu nedenle

³³ Robert GRAVES, Raphael PATAI, **İbrani Mitleri: Tekvin-Yaratılış Kitabı**, çev. Uğur AKPUR, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2009, s.12-13

³⁴ Julius WELLHAUSEN (1844-1918): Alman teolog, Tanah uzmanı ve Doğu toplumlarının dini, dili ve tarihi konusunda uzman araştırmacı. Hilal GÖRGÜN, "WELLHAUSEN, Julius", DİA, 2013 <https://islamansiklopedisi.org.tr/wellhausen-julius> (15.04.2024)

³⁵ S. YONAH ve diğerleri, **Marbeh Hokmah : Studies in the Bible and the Ancient near East in Loving Memory of Victor Avigdor Hurowitz**, edited by Shamir Yonah, et al., Pennsylvania State University Press, ProQuest Ebook Central, 2015, ss.172-173

³⁶ Ezra 7:26-28

(**Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar**, Kitabı Mukaddes Şirketi, Korea, 2015, s.553)

³⁷ YONAH ve diğerleri, **a.g.e.**, s.173

³⁸ Baruch SPİNOZA, Yahudi kökenli Hollandalı filozoftur.

Spinoza, Tora'nın o dönemden sonra yazılmış olmasının imkansız olduğunu, bu haliyle, Tora'nın tedvininin ve yazımının Ezra tarafından yapıldığını savunmaktadır.³⁹

Rabbani gelenekte ise aslında Ezra önemli bir yer tutmaktadır. Onlar Tora'yı Ezra'ya layık görmekte-dirler. Hatta öyle ki, Musa değil de Ezra önce gelseymiş Tora'nın Ezra'ya verileceğini iddia etmişlerdir.⁴⁰

Yahudi kaynaklarının Ezra'nın Tora'yı son yazan kişi olduğu hususunda birleştiğini görmekteyiz. Ancak hemen yukarıda değindiğimiz Spinoza ve Rabbani geleneğin bu konudaki düşüncelerinde bazı noktalarda farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Rabbani gelenek Ezra'nın sadece Tora'yı yazılı metin haline getirdiğini ve Tora'nın tüm içeriğinin Rabb'in sözlerinden ibaret olduğunu Ezra'nın da bu sözleri sadece kağıda döküp yazılı metin haline getirdiğini savunurken, Spinoza'nın tezinde Ezra, sadece bir yazıcı değil, aynı zamanda yazılı metnin derlenmesinde yorum ve açıklamalarıyla Tora'nın oluşmasındaki en önemli etken olmuştur. Bazı kaynaklarda da Tora'nın bazı noktalarda eksik bırakıldığı ve buralarda Ezra'nın müdahalelerine izin verildiğine yönelik argümanlar da bulunmaktadır.⁴¹

Spinoza argümanını bir adım öteye taşıyarak Ezra'nın aslında Tora'nın tedvin ve yazım işini bitirmemiş olmasından ve bu nedenle yazılı metindeki düzensizlikleri ve çelişkileri farkedememiş olmasından kaynaklı olarak Tora'da bir düzen içinde olmayan, çelişkili ifadelerin bulunduğunu ve kronolojik olmayan bir yazımın mevcut olduğunu savunmaktadır.⁴²

Ezra'nın yukarıda bahsettiğimiz Tora'daki eksiklikleri tamamlaması hususu tartışılırken Yahudiler tarafından genel kabul görmüş bir durum var ki bu da hem

³⁹ Yasin MERAL, "Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi", **Mukaddime**, c.6, s.1, 2015, s.32; J. Ann CURCIO, "Genesis 22 And The Socio-Religious Reforms Of Ezra And Nehemiah", Doctora Thesis, Brunel University, 2010, s.57

⁴⁰ YETİM, a.g.e., s.17

⁴¹ MERAL, "Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi", s.33

⁴² MERAL, "Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi", s.40

Ezra'nın hem de Nehemya'nın dönemlerinin öne çıkan ve etkili dini ve siyasi figürleri olmasıdır.⁴³

Özellikle Ezra, Tora'da mevcut bulunan Rabb'in kuralları ile birlikte Yahudilerin sürgün dönüşünden önceki psikolojilerinden kurtulmalarını hedeflemiş, yeniden birlik ve düzen içinde dinin temel esaslarını yaşayabilmeleri için gerekli ortamı sağlamış, başka bir söyleyişle Tora'yı Yahudiler için ihya ederek Yahudi toplumunu yeniden yapılandırmıştır.⁴⁴

Bu haliyle Ezra, yine birçok araştırmacı gibi R.E. Friedman⁴⁵ tarafından da Tora'nın son yazarı, yayına hazırlayan son kişi olarak kabul edilmektedir. Ezra, Tora'nın derlemesini yapmış, yazıya geçirmiş ve son halini vererek Tora'yı Yahudiler için ihya ederek kusursuz bir hale getirmiştir.⁴⁶ Bu nedenle onlar için Ezra gerçekten çok önemli bir karakter ve yol gösterici olmuştur.

İkinci mabed dönemi daha önce olmadığı kadar Tora'ya bağlılık ve adanmışlık dönemi olmuştur.

Bu dönem, siyasal otorite her ne kadar Kral olarak kabul edilse de, bir din bilgini olan Ezra'nın kontrolündedir. Bu kitap da onun sayesinde yeniden yazılı, sistemli hale getirilmiştir. Bu kitap, atalarıyla kendileri arasında bir bağ görevi görmektedir. Bu bağ da eski sürgün döneminden sonra yeni bir başlangıç değil, sürgün öncesi yapılan hatalardan ders çıkarılarak yapılan yeniden inşa anlamına gelen bir bağdır. Yine bu kitap geçmişten kendilerine bırakılan bir miras, gelecek için bir rehberdir. Bu nedenle Tora onlar için değeri ölçülemeyecek kadar büyük bir hazine olmuştur. Bu da Ezra sayesinde gerçekleşmiştir.⁴⁷

⁴³ KAYA, a.g.e., s.468

⁴⁴ Salime Leyla GÜRKAN, "Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları", **Milel ve Nihal**, c.5, s.2, 2008, s.150

⁴⁵ Richard Elliott FRIEDMAN, Georgia Üniversitesinde akademisyen olarak görev yapan 1946 doğumlu Yahudi Araştırmaları Profesörüdür.

⁴⁶ CURCIO, a.g.e., ss.57-58

⁴⁷ R. Elliott FRIEDMAN, **Kitabı Mukaddesi Kim Yazdı?**, çev. Muhammed TARAKÇI, 1. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, ss.219-220

1.2.1.2. Tora'nın Dilinin ve Yazı Karakterinin Değiştirilmesi

Tora'nın orijinal dili ile yazı stili, Ezra'nın Tora'yı hangi dilden hangi dile geçirdiği ve Ezra'nın Tora'yı kaleme alırken kullandığı yazı stiline ne olduğu konusunda Yahudi kaynaklarında farklı düşüncelerden kaynaklı tartışmaların yaşandığını ve bu nedenle bu konuda çok farklı bilgilerin yer aldığını görmekteyiz.⁴⁸

Ezra'nın Yahudilik ve Tanah için yaptıkları arasında reform anlamında yaptığı en önemli katkılardan biri Yahudi geleneğinde çok zaman önce yazılmış, dağınık halde bulunan Tanah kitaplarını bir araya getirmesi ve bu şekilde ilk Yahudi Kutsal Yazı dizisini oluşturmasıdır. Bunu yaparken Ezra, kitapların daha iyi anlaşılması ve güncel olarak kullanılabilmesi için Tanah'ın yazımında dilin daha anlaşılır olmasına ve üslupta bazı değişiklikler yapmaya dikkat etmiştir. Ezra, bu sayede eski kaynakları günümüz İbranicesine benzer bir dille yeniden yorumlamış, Yahudilerin bu kaynakları daha iyi anlamasını sağlamıştır.⁴⁹

Bazı kaynaklara göre Ezra, Tora'nın derlenip yeniden yazılmasında Yahudi halkını düşünerek, onların Tora'yı daha iyi anlamaları ve Tora'nın verdiği mesajları daha iyi kavrayabilmeleri için yazı stilini Asuri yazı stiline çevirmiştir. Babil'de yetişen Ezra, Asur diline hakimdi ve yazı dili olarak da Asurca biliyordu. Bu şekilde halkın anlayacağı güncel modern İbrani yazı karakterlerini kullanan Ezra, Tora'yı Yahudi halkının basit bir şekilde anlayacağı şekle getirmiştir.⁵⁰

Yukarıdaki tezi savunan kaynakların birleştiği nokta, Tora'nın Musa zamanındaki ilk halinin eski İbrani yazı karakteriyle yazılmış olması ve Ezra'nın bunu

⁴⁸ Ali Osman KURT, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, 2. Baskı, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2019, ss.225-227

⁴⁹ RATZLAFF, **a.g.e.**, s.1

⁵⁰ YETİM, **a.g.e.**, s.18

yukarıda da bahsettiğimiz üzere Yahudi halkının daha basit bir şekilde anlaması için Asuri yazı stiline ve Aramiceye çevirmiş olmasıdır.⁵¹

Bazı kaynaklara göre de, Tora'nın aslında ilk yazı karakterinin Asuri olduğu, Yahudilerin kendilerini kaybetmeleri ve günaha girmeye başlamaları üzerine Samirilerin kullandığı İbrani yazı karakteri ile değiştiği, sonrasında Ezra'nın Tora'nın yazı stilini değiştirip halkın anlayacağı şekle getirmek istemesi üzerine Tora'nın ilk yazı karakteri olan Asuri'ye dönüştürüldüğü savunulmaktadır.⁵²

Yine bazı kaynaklara göre de Tora'nın yazı stilinin Ezra tarafından değiştirilmesinin en önemli sebebi olarak sürgün dönüşü Yahudi halkının Samiri topluluğuyla olan yakınlığının tehlikeli boyuta varması ve "kutsal ırk" oluşturulmasını engellemesi olarak gösterilmektedir. Bu durumu gören Ezra, kutsal ırk olarak Yahudilerin yabancılarla özellikler Samiri topluluğuyla evliliğini yasaklamış, evli olanların boşanmalarını emretmiş ve Samiri topluluğuyla bu yakınlasmayı tamamen bitirmek amacıyla Tora'nın yazı stilini Samiri topluluğunun anlayacağı ilkel İbrani yazı stilinden Asuri yazı stiline çevirmiştir. Ezra bu reform sayesinde Yahudi halkı ile Samiri topluluğu arasında büyük bir ayrışmanın olmasını sağlamıştır.⁵³

1.2.1.3. Tora'nın Yorumlanması ve Sözlü Okunması

Yahudi halkı, Tanah'ın her sözünün bir söylenme sebebi olduğuna ve bu söylemlerde geçen her kelimenin bir anlam ve mesaj taşıdığına inandığından, onlara göre bu sözlerin ne manaya geldiğini anlamak çok önemlidir. Bu durum Tanah'ın yorumlanmasının onlar açısından öneminin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. Burada Tanah metinlerinin anlaşılması ve yorumlanması ile ilgili her türlü faaliyeti açıklamak için kullandığımız kavram "Midraş"tır. Tanah'ta fiil olarak çoğu yerde

⁵¹ KURT, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, ss.2225-226

⁵² KURT, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, s.227

⁵³ Ahmet SEZER, "Septuagint ve Masoretik Tevrat Metinleri Çerçevesinde Yahudi Tevrat'ı ile Sâmiri Tevrat'ının Karşılaştırması", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.8, s.16, 2019, s. 324

“araştırmak, yorumlamak” gibi kullanılan “daraş” kelimesinden türeyen Midraş, Yahudi alimleri tarafından Tanah’ın sözlerinin açıklanması, yorumlanması anlamında kullanılmaktadır.⁵⁴

Kendini Rabb’in yazılı yasası olan Tora’yı incelemeye, gözlemlemeye ve Yahudi halkına Rabb’in yasasını ve kurallarını öğretmeye, onların anlayabileceği şekilde iletmeye⁵⁵ çalışan Ezra, Yahudi alimleriyle birlikte çalışarak Tora’nın halk tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için “Midraş” kavramını kullanmış ve Tora’nın bu şekilde araştırması ve yorumlanması yapılarak Yahudi halkının anlayabileceği en basit dille onlara aktarmaya çalışmıştır.⁵⁶

Bir grup Yahudi din alimi, Tora’yı Yahudi halkının daha basit anlayabilmesi için onların anladıkları dil olan Aramice’ye çevirerek yorumlamışlardır. Böylece Tora Yahudi halkı tarafından kolaylıkla anlaşılabilir hale gelmiştir.⁵⁷

Tora Ezra sayesinde 54 peraşaya (bölüm) bölünerek bir yıl içinde okunarak tamamlanacak biçimde ayarlanmıştır. Ezra’nın yaptığı bu reform sayesinde Tora günümüze kadar gelebilmiştir. Böylece Ezra tarafından Tora’nın yorumlanması ve okunması geleneksel hale gelmiştir.⁵⁸

1.2.1.4. Tora’yla İlgili Diğer Düzenlemeler

Ezra’nın yukarıda saydığımız Tora’yla ilgili düzenlemelerinin dışında başka düzenlemelerinin de olduğunu görmekteyiz. Bunlar:

⁵⁴ Ö. Faruk ARAZ, **Yahudilikte Tefsir Geleneği, Midraşık Literatürün Tarihsel Gelişimi**, 1. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2019, ss.31-32

⁵⁵ “Ezra kendini RAB’bin Yasası’nı inceleyip uygulamaya ve İsrail’de kuralları, ilkeleri öğretmeye adanmıştı.” Ezra, 7/10

⁵⁶ Erdinç İÇTEN, “**Yahudilikte Ketuba**”, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020, ss.19-20

⁵⁷ YETİM, **a.g.e.**, ss.17-19

⁵⁸ YETİM, **a.g.e.**, s.109

- 3 kişi vasıtasıyla haftanın ikinci ve beşinci günü ve Cumartesi günü öğleden sonra yapılan törenlerde Tora'dan 10 ayet okunması⁵⁹
- Tora'nın Levililer kitabında sayılan "lanetler" in Şavuot Bayramı⁶⁰ öncesi okunması
- Tora'nın Tesniye kitabında sayılan "lanetler" in Roş Ha-Şana⁶¹ öncesi okunması⁶²

2. PHILO'NUN HAYATI VE DEĞİŞİME ETKİLERİ

2.1. Philo'nun Hayatı

Philo, Yahudi ve Yunan kültürünün iç içe olduğu İskenderiye'de doğmuş, Yahudi bir düşündürdür.⁶³ Philo'nun hayatı hakkında, genel olarak kaynaklarda yeterli ve net bilgi olmamasından dolayı kesin bir tarih kullanamamakla birlikte genel kabul

⁵⁹ "Gemara cevap veriyor: Başlangıçta bir adamın üç ayet okumasını sağladılar ; veya alternatif olarak üç adamın üç ayet okuduğu . Her iki durumda da üç sayısı üç tür Yahudiye karşılık gelir : Rahipler, Levililer ve İsraililer . Daha sonra Ezra geldi ve üç adamın her zaman okumasını ve bir şehirdeki on aylık, zamanlarını sinagog ve toplumsal meselelerle uğraşmak için para alan on adama karşılık gelen toplam on ayetin onlar tarafından okunmasını sağladı" Bkz. Bava Kamma 82a:7

⁶⁰ İbrani takvimine göre Sivan ayının 6. ve 7. günleri kutlanan Şavuot bayramı tanrısal irade gereği "İsrail Oğulları"na Peygamber Moşe aracılığıyla Tevrat'ın omurgası niteliğindeki "On Emir" in verilisinin yıldönümü olarak kutlanır. İbranilerin Mısır köleliğinden kurtuluşlarından itibaren 7 haftalık süreni tamamlanmasından itibaren kutlanan bu bayramın 7 haftalık döneme gönderme yapma adına "Haftalar Bayramı", kutlandığı dönemde ilk turfanda ürünlerin olgunlaşarak yenecek hale gelmesi nedeniyle de "Turfandalar Bayramı" olarak da bilinir. Bir sevinç ve şükür bayramı olarak kutlanan Şavuot'ta süt ürünleri ve sütlü tatlılar yeme geleneği vardır.

(<http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/yahudilik/106-musevi-dini-bayramlari-ve-kutsal-gunleri>) (18.07.2024)

⁶¹ Takvim yılının ilk ayı olan Tişri ayının ilk ve ikinci günleri "Roş Ha-Şana/Yılbaşı" olarak özel bir öneme sahiptir. Bu günler, Musevi inançlısının geçmiş olan yıla ilişkin olarak yaşamını gözden geçirmesinin, yanlışlarının bilincine ulaşarak bunları gelecekte yinelememe iradesini gösterip davranışlarını olgunlaştırmasının, işlediği günahların bağışlanması adına tanrıya yakarmasının ve başlamakta olan yıl için; kendisi, yakın ve uzak çevresi ve nihayet insanlık ve dünya için iyilik ve hayır dileklerinde bulunmasının beklendiği günlerdir.

(<http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/yahudilik/106-musevi-dini-bayramlari-ve-kutsal-gunleri>) (18.07.2024)

⁶² KURT, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, s.269

⁶³ Kenneth SCHENCK, **A Brief Guide to Philo**, Westminster John Knox Press, 2005, s.9

gören doğum tarihi İsa'dan yaklaşık 20 yıl önce M.Ö. 20 yılıdır.⁶⁴ Ölümüyle ilgili de net bir tarih telaffuz edilemese de genel kabul görmüş haliyle M.S. 50 tarihinde öldüğü⁶⁵ kabul edilmektedir.

Philo, her ne kadar İskenderiye'de bulunan büyük ve nüfuz bakımından etkili bir Yahudi cemaatinin önemli ailelerinden birisinin üyesi⁶⁶ olarak bilinse de hayatı ile ilgili net bir bilgiye erişilememektedir. Bunun sebebi de Philo'nun hayatı ile ilgili genelde tahmini ya da duyuma dayalı bilgiler bulunması ve kişiliği, ailesinin yetiştirme tarzı, nelerden ve kimlerden etkilendiği, eserlerinde kimlerin etkisinin olduğu ile ilgili çok az şey anlatılmıştır.⁶⁷

Hatta o kadar ki, Philo'nun yaşadığı dönem doğan ve kendisinden sonra nerdeyse 50 yıl yaşamış olan Josephus Flavius⁶⁸ başka düşünürler için çok fazla ve değerli bilgiler aktarırken Philo'yla ilgili sadece Gaius⁶⁹ döneminde Yahudi cemaatinin devlet nezdindeki temsilcisi olduğu ve "felsefe konusunda deneyimsiz olmadığı" bilgilerini aktarmıştır.⁷⁰

Önceki paragrafta da değindiğimiz üzere, Philo'nun Yahudi cemaatinin devlet nezdindeki temsilcisi olarak görev yapması dışında kişisel hayatı hakkında çok az şey

⁶⁴ SCHENCK, a.g.e., s.9; Hans SVEBAKKEN, **Philo of Alexandria's Exposition of the Tenth Commandment**, Dissertations, 2009, s.1; Norman BENTWICH, **Philo-Judaeus of Alexandria**, 1. Baskı, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1910, s.20; Jennifer OTTO, **"Pythagorean, Predecessor, and Hebrew: Philo of Alexandria and the Construction of Jewishness in Early Christian Writings"**, Doctoral Thesis, McGill University, Montreal, 2014, s.25

⁶⁵ Adam KAMESAR, **The Cambridge Companion to Philo**, 1. Baskı, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 10; Samuel, SANDMEL, **Philo of Alexandria: An Introduction**. New York: Oxford University Press, 1979, s.3; BENTWICH, a.g.e., s.20; SVEBAKKEN, a.g.e., s.1

⁶⁶ Ellen BIRNBAUM, John M. DILLON, **Philo of Alexandria: On the Life of Abraham: Introduction, Translation, and Commentary**, Philo of Alexandria Commentary Series c.6, Brill, Leiden, 2021, s. IX

⁶⁷ Maren NIEHOFF, **Philo of Alexandria : An Intellectual Biography**, Yale University Press, 2018 s.1

⁶⁸ Titus Flavius Josephus (MS 36-100), doğumdaki adıyla Yosef ben Matityahu. Yahudi tarihçisi. Baba tarafından Kudüs'teki bir rahip ailenin (Yehoyarib evi ve tarikatı) üyesidir ve anne tarafından kraliyet soyundandır (Hasmonean). https://www.worldhistory.org/Flavius_Josephus/ (15.07.2024)

⁶⁹ Gaius Caesar Augustus Germanicus: Daha çok Caligula takma adı ile bilinen, M.S. 37-41 yılları arasında görev yapmış, Julio-Claudian Hanedanı mensubu ve Roma İmparatorluğu'nun üçüncü imparatoru.

⁷⁰ NIEHOFF, a.g.e., s.1

bilinmektedir.⁷¹ Aslında kaynakların ele aldığı haliyle Philo'nun kişisel hayatına baktığımızda zengin, karmaşık ve çok yönlü olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sebebi de bir Yahudi olarak, Doğu Yunan'ın en büyük kültür merkezi olan İskenderiye'de doğup büyümesi ve diplomat olarak Roma'ya gitmesidir. Roma gelenekleri ve kültürünü de ekleyerek kendi kişisel hayatında zengin ve çok yönlü bir kişilik kazanan Philo bu haliyle tüm bu kültürlerin eserleriyle ilgilenme imkanı bulmuştur.⁷²

Philo, dinen Yahudi olmasının yanında doğup büyüdüğü şehir olan İskenderiye'nin o dönemde Yunanlıların etkisinde olmasından dolayı aynı zamanda Yunan kültürü ile yetişmiştir. Bir taraftan dininin gereği, güçlü bir “Yahudi kültürü” almış olmasının yanında, diğer taraftan da bu kültürü “Yunan kültürüyle zenginleştirmiştir.”⁷³

Philo, teolojik düşünce bakımından Yunan, Helenistik ve Roma düşünce yapılarıyla harmanlanmış bir Yahudi olduğu için, yazılarındaki Yahudi ve Yunan kültürüne özgü konuları birbirinden ayırmak biraz zordur.⁷⁴

Yunan dini ve kültürü, kadim din ve kültürler arasında sayılmış ve dünyanın eski inanç biçimlerine ve dinlerine verilen “paganizm”⁷⁵ içerisinde yer almıştır. Philo'nun yetiştiği ortama baktığımızda paganizm etkisindeki Yunan felsefesi içerisinde yetiştiğini görmekteyiz. Bu sayede Philo, Tanah ile Yunan filozofların doktrinlerini sentez yapma imkanı bulmuştur.⁷⁶ Philo yaptığı bu sentez sayesinde hem Yahudiler hem de Yahudi olmayanlar tarafından sahiplenilmiş, bir çok filozofa öncülük etmiştir.⁷⁷

⁷¹ Yohanan FRIEDMANN, Christoph MARKSCHIES, **Rationalization in Religions: Judaism, Christianity and Islam**, De Gruyter, Berlin, 2018, s.25

⁷² NIEHOFF, **a.g.e.**, s.242

⁷³ Bayram DALKILIÇ, “İskenderiye’li Yahudi Filozof: Philo, Eserleri ve Felsefi Yöntemi”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.15, s.15, 2003, s.66

⁷⁴ Torrey SELAND, **Reading Philo: A Handbook to Philo of Alexandria**, Eerdmans, 2014

⁷⁵ Paganizm, kökenleri dünyanın kadim doğa dinlerine uzanan spiritüel bir yaşam tarzıdır. Temelde kökleri Avrupa'nın eski inanç biçimi ve bu dinlerinin genel adıdır.

⁷⁶ İsmail TAŞPINAR, “Yahudi Geleneğinde İlahî Kelâm Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini”, **Milel ve Nihal**, c.8, s.1, 2011, s.145

⁷⁷ Meirav JONES, “Philo Judaeus and Hugo Grotius’s Modern Natural Law”, **Journal of the History of Ideas**, c.74, s.3, 2013, s.345

2.2. Philo'nun Değişime Etkileri

Philo'nun doğduğu şehir olan İskenderiye şehri Yahudi nüfusunun ağırlıklı olduğu bir şehirdir. M.Ö. 332'de Büyük İskender tarafından kurulmuştur. Zamanla sanat, edebiyat ve doğu bilimlerinin merkezi haline gelmiştir. Philo burada yaptığı çalışmalarla, Tanah ile ilgili bazı düzenlemelerde bulunmuştur. Philo, Tanah ile ilgili düzenlemeleri dışında ilerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz üzere Yahudilikle ilgili farklı düzenlemelerde de bulunmuştur.

Philo'nun Yahudiliğin gelişimine etki eden çalışmalarındaki amacı, Yahudi kutsal metinlerinin kültürel, felsefi geçerliliğini ve hem rasyonel hem de etik açıdan Helen mirasına üstünlüğünü gösterecek şekilde yorumlanmasını sağlamaktır. Bu amaçla, Yahudiliğin temel varsayımlarını, özellikle tektanrıcılığı, ilahi aşkınlığı ve takdiri korumaya çalışırken, felsefi mirastan kendisine uygun görünen her şeyi kapsamlı ve iç içe bir şekilde kullanarak geleneklerin bir sentezini gerçekleştirmiştir.⁷⁸

Bundan sonraki bölümlerde Philo'nun Yahudiliğin gelişimine etkilerini kapsamlı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

2.2.1. Philo'nun Tanah İle İlgili Düzenlemeleri

Tanah ve özellikle onun bölümlerinden olan Tora, Ezra tarafından yeniden yazıldıktan sonra çoğu düşünür tarafından yorumlanmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır. Hepsi de bunu yaparken bir farklı metotlar kullanmışlardır.

Philo gibi diğer düşünürler de Tanah'ın canlı bir varlık gibi bir dili, ruhu olduğunu savunmuşlardır. Amaçları hep bu ruhu ortaya çıkarmak ve Tanah'ın insanlara vermek istediklerini onların anlayacağı bir dille aktarmaktı. Tanah Tanrı'nın

⁷⁸ Aleksandar DJAKOVAC, "Logos Kod Filona Aleksandrijskog: Sinteza Dve Tradicije", **Theoria, Beograd**, c.63, s.4, 2020, s.6

kanunlarından, emirlerinden, sözlerinden oluşmaktaydı. Bu nedenle bu metnin insanlara, akla uygun ve mantık çerçevesinde aktarılması gerekmektedir. İşte Philo burada yaptığı çalışmalar ile bunu yapmaya çalışmıştır.

Philo Yunan felsefesine aşina ve Helen kültürünün içinde yetişmiş olmasına rağmen her şeyden önce bir Yahudiydi ve onun için asıl incelenmesi gereken Tanah'tı. Zaten ona göre Yunan felsefi sistemine ilham veren, Tanrı'nın sözlerini aktaran Tanah'tır. Bu nedenle Tanah'taki sözlerin görünen ve gerçek anlamlarının insanlara doğru bir şekilde aktarılması gerekmektedir. Buradan yola çıkarak Philo, Tanah'ın alegorik yöntemle⁷⁹ yorumlanıp o şekilde insanlara aktarılmasını düşünmüştür.

2.2.1.1. Tanah'ın Alegorik Yaklaşımla Yorumlanması

2.2.1.1.1. Alegorik Yaklaşım ve Philo

Philo'nun çalışmalarını incelediğimizde birçoğunun Tanah'ın tefsirinden ibaret olduğunu ve Yahudiler için kutsal olan metinleri döneminin felsefi yaklaşımı ile yorumlamak için alegorik yaklaşımı kullandığını görmekteyiz. Philo'nun alegorik yaklaşımla bu kutsal metinleri yorumlamasının daha çok batınî bir nitelik taşıdığını söyleyebiliriz.⁸⁰

Alegorik yaklaşımın bir açıklamasını yapmak gerekirse, Philo, alegorik yorumu, keşfedilmesi gereken gizemi ortaya çıkarmak ve herkesin kullandığı yoldan ziyade daha gizli kalmış yollardan ilerlemek olarak tanımlamaktadır. Alegorik yorum konusunda bilgi sahibi olmayan kimselerin keşfedilmeyi bekleyen özellikleri ve anlamları anlamakta zorlanacaklarını söylemektedir. Gerçekten de, alegorik yorumun "Tanrısal ve en kutsal gizem" olduğunu ve bu sebepten söz konusu bu bilgilerin tabiri caizse "kelime cambazlığı" yapan kişilerden uzak tutulmasını söyler. Philo'nun bu

⁷⁹ Alegorik yöntem: Bir metnin içerisinde verilmek istenen mesajın doğrudan değil, çeşitli simgeler aracılığıyla anlatılması

⁸⁰ DALKILIÇ, a.g.e., s.74

yaklaşımına bakarak onun için alegorinin gizemli bir metot olduğunu söylemekte bir sakınca yoktur.⁸¹

Buradan yola çıkarak Philo'nun alegorik yaklaşımı, istiare sanatıyla -kendi anlamı dışında başka bir varlığın adıyla metinlere mecazi bir mana yüklemek şeklinde kullandığını görmekteyiz. Philo'nun bunu yaparken söz konusu metin yorumlamasında derin ve gizli bilgileri ehil olmayan kişilerden ziyade ehil kişilerin anlamasını amaçladığını söyleyebiliriz.

Philo'nun bir düşünür olarak alegorik metoda başvurmasının nedenlerine göz atacak olursak bunların belli başlı iki neden içerdiği söylenebilir:

1- Düşüncenin bağımsızlığını önemsemesi, geleneğe saygı göstererek bunu ifade etmesi,

2- Tanah'ta yazılanların mecazlı ve kinayeli bir dille ifade edilmiş olduklarına inanmasıdır.⁸²

Alegorizm, İskenderiye Yahudiliğinde, özellikle Tanah'ın söylemleri ile Platoncu felsefe arasındaki uçurumu kapatmak için Philo tarafından sistematik olarak kullanılmış ve Philo'nun düşünce tarzına yerleşmiştir.

Philo, Kutsal metinlerin gerçek anlamlarını insan bedeni ve gölgesinin mukayese edilmesi şeklinde ele alır. Kutsal metinlerin gerçek anlamını bedeninin gölgesiyle karşılaştırır ve bunun özgün, daha derin hakikatini, simgelediği manevi anlamda bulur. Gerçek ya da tarihsel anlamı küçümsemek ya da ortadan kaldırmak istemez; ona saygıyı hak eden insan bedeni olarak yaklaşır.⁸³

⁸¹ Yasin MERAL, "Yahudi Kutsal Metin Geleneğinde Tevrat'ın Bâtınî Yorumu", **Kur'an'ın Bâtınî ve İşârî Yorumu**, ed. Mustafa Öztürk, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 173

⁸² Hans LEWY, **Three Jewish Philosophers "Philo: Selections"**, (ed. Hans Lewy, Alexander Altman, Isaak Heinemann), New York, 1973, ss. 11-12.

⁸³ Fr. Tadros Y. MALATY, **The School of Alexandria Book One Before Origen**, Pope Shenouda III Coptic Theological College Sydney, Australia, 1995, s.30

Philo için alegori metodu, herhangi bir şeyden, bambaşka bir şey çıkarmak için zevkle kullanılacak çok esnek bir araçtır. Bu nedenle Philo, bu "inşa noktalarını" etik ve felsefe öğretisinin nedeni olarak değil, aracı olarak görür. Bu tür araçlara bağımlı değildir, çünkü Philo, bu tür araçlar olmadan da alegori metodunu sık sık kullanmaktadır.⁸⁴

2.2.1.1.2. Philo'nun Alegorik Yaklaşımla Tanah Yorumu

Yahudilikte alegorik yaklaşımla yorumlama örneğine ilk olarak Philo gibi İskenderiyeli olan Aristobulus'ta (M.Ö. II. yüzyıl) rastlanmaktadır. Aristobulus İskenderiyeli Yahudi düşünürdür. Aristobulus da Philo gibi Yahudi teolojisiyle Yunan felsefesini sentezlemeye çalışmıştır. Kendi döneminde yaşayan Yunanlılara Tanah'ı öğrettiği ve aslında tüm hikmetin ve derinliğin Yahudi kaynaklarına dayandığını ispat etmeye çalıştığı söylenir. Bunun yanında Aristobulus'un düşünce yapısında "Pisagor-Platon-Aristoteles" karması bir yapının etkileri olduğu bir gerçektir.⁸⁵

Bir önceki paragrafta değindiğimiz üzere her ne kadar Yahudilikte alegorik yöntemin ilk rastlandığı düşünür Philo olmasa da, aslında O'nun bu yöntemi Yahudilerin kutsal kaynağı Tanah'a ilk uygulayan düşünür olduğunu kabul etmek gerekmektedir.⁸⁶ Bir önceki başlıkta değindiğimiz gibi Philo, Tanah'ın her lafzına saygı duymakla birlikte orda yazan her şeyin mecazi bir anlamı olduğunu dile getirmiştir.

Philo'nun alegori yöntemini Tanah'a uygulayan ilk düşünür olduğu kabul edilse de, bazı kaynaklarda Aristobulus'un Philo'nun öncüsü olduğu, Aristobulus'un çalışmalarının Philo'da devam ettiği kabul edilmektedir. Bu nedenle Philo'dan önce

⁸⁴ BENTWICH, a.g.e., s.47

⁸⁵ Orhan HANÇERLİOĞLU, *Felsefe Ansiklopedisi Düşünürler Bölümü*, Cilt 1[A-L], Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 36

⁸⁶ Muhammet TARAKÇI, "Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.19, s.1, 2010, s. 186

Tanah'ın ilk alegorik yorum denemelerini yapanın Aristobulus olduğu ve Philo'nun bunu daha ileriye taşıyarak Tanah'ın alegorik yorumunu zirveye taşıdığı söylenmektedir.

Philo, İskenderiye Yahudi cemaatinin önemli şahsiyetlerinden birisi olmasının yanı sıra Tanah'a olan hakimiyeti ve felsefi yetkinliği ile hem Yahudi bir entelektüel hem de İskenderiye Yahudi cemaatinin "devlet nezdindeki temsilcisi"dir.

İskenderiye Yahudi cemaatinde Helen kültürünün etkisi çok fazla olduğundan, cemaat ileri gelenleri, Yahudilerin kutsal kitabı Tanah'ı kendi cemaat mensubu bu kişilere en makul şekilde sunmak istemişlerdir. Amaçları bu insanlara Tanah'ın Tanrı'nın sözlerinden ibaret olduğunu, akla uygun, mantıklı ve herkes tarafından anlaşılabilir nitelikte olduğunu kabul ettirmektir. Bu amaçla Tanrı'nın sözlerinden ibaret olan Tanah'ın metinleri, Tanrı'ya insanlara özgü nitelikler atfedilerek sembolik ve batini yorumlarla aktarılmaya çalışılmıştır. Zira, Philo'nun da söylediği gibi Tanah'ın metinlerinin, tıpkı canlı bir varlık gibi hem bedeni, hem ruhu vardır. İşte burada önemli olan metinlerdeki bu ruhu ortaya çıkarmaktır.⁸⁷

Her metnin hem herkes tarafından anlaşılacak açık anlamı, hem de sadece onu anlayanların görebileceği gizli anlamının olduğunu vurgulayan Philo, metnin içinde gizlenen anlamların birçok kişi tarafından görülemeyeceğini söylemiştir. Philo, metnin içindeki gizli anlamların ancak metnin sahip olduğu asıl anlamın yanında gizli anlamı olabileceğini düşünenler, metnin bedenini değil, ruhunu merak edenler tarafından kavranabileceğini söyleyerek kendinden önceki alegorik yorumların kimisine katılırken, kimisine katılmamıştır.⁸⁸

⁸⁷ Yasin MERAL, "Yahudi Kutsal Metin Geleneğinde Tevrat'ın Bâtnî Yorumu", **Kur'an'ın Bâtnî ve İşârî Yorumu**, s. 149

⁸⁸ Dursun Ali AYKİT, **Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo**, 1. Basım, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2019, s.114

Philo, bir bakıma alegorik yorumu kullanmanın zorunlu olduğunu savunmuş, alegorik yorum olmazsa Tanah'ın gerçek anlamının, bilgisiz kişileri kötü ve yanlış şeylere yönlendirebileceğini belirtmiştir.⁸⁹

Yine Philo'ya göre, Tanah'daki gibi insan aklının ulaşamayacağı ve efsanevi derecede özenle oluşturulan metinler açısından alegorik yaklaşım önem kazanmaktadır.⁹⁰

Evrensel boyutun, Yahudiliği çok da ilgilendirse, az da ilgilendirse her yasada olduğunu iddia eden ve bunu her türlü ispatlamaya çalışan Philo, Tanrı'nın her şeye ilişkin evrensel yasasının olduğunu söylemiş ve metnin gerçek okumasında oluşabilecek sıkıntıları aşmanın en iyi yolunun alegorik metodu kullanmak olduğunu savunmuştur.⁹¹

Philo, yaşadığı dönemin önde gelen Yahudi alimlerinden biri olduğu için, buradan yola çıkarak kendi döneminden önceki Platoncu görüşle Tanah'ın metninin birbiriyle çelişmediğini ortaya koymayı, bunları uzlaştırarak aslında aşağı yukarı aynı doğrultuda olduklarını ortaya koymayı kendine amaç edinmiştir. Philo bu amacı yerine getirmeye çalışırken alegorik metodu kullanmış, öyle ki daha önce bu metodu kullananları geçerek, zirveye ulaşmıştır. Ancak alegorik metod doğası gereği öznellik istediği için Philo kendi düşünce yapısını oluşturmaya çalışırken öznellikten kurtulamamıştır.⁹²

Philo'nun Tanah'ı alegorik veya sembolik olarak yorumlarken gerçek anlamından tamamen soyutlamadığını, metnin gerçek anlamına da açıkça değer verdiğini görmekteyiz. Her ne kadar metnin gerçek anlamını ele almışsa da, nihayetinde gizli anlamları daha önemli bulduğu doğrudur. Ancak bu gizli anlamlara da önem verirken kesinlikle metinlerin gerçek anlamını da korumuştur.⁹³

⁸⁹ DALKILIÇ, a.g.e., s.78

⁹⁰ SANDMEL, a.g.e., ss.19-25

⁹¹ AYKIT, a.g.e., s.111

⁹² DALKILIÇ, a.g.e., s.79

⁹³ SCHENCK, a.g.e., s.32

Kuşkusuz, Tanah metninin hem gerçek hem de mecazi anlamlarını kabul eden başka Yahudiler de vardı. Fakat bunlara rağmen Philo'nun günümüze ulaşan bilgilere bakıldığında zaman farklılığı öne çıkan bir yapısı vardı. Yazılan metinler içinde Philo'nun yorumları onun farklılığını ortaya koyuyordu. Philo'nun diğerlerinden ayrılan ve kimsede olmayan yönü, hem gerçek hem de alegorik anlamları potansiyel olarak meşru kabul etmesidir.⁹⁴

Daha sonraki bölümde açıklanacağı üzere, Philo'nun Tanah'ı yorumlarken alegorik metodu tercih etmesinin en önemli sebebi, yorumuna gerçek anlatımının yanında kültürel, felsefi ve etik değerleri eklemek ve Helen kültürü ile Yahudilik arasında bağlantı olduğunu ve bu iki kültürün birbirini etkilediğini ispat etmektir.⁹⁵

Philo, ayrıca alegorik metodun, yorum konusunda yetkin olmayan, metnin gizemli ruhunu kavrayamayacak derecede noksan olan kişilere aktarılmayacak bir metot olduğunu düşündüğünden, bu metodu yetkin olmayan kimselerin kullanması durumunda metnin ruhuna ait gizemli bilgileri kaldıramayacağından bahsetmektedir.⁹⁶

Philo, yaşadığı dönemdeki, hem metni tamamen gerçek haliyle yorumlayanlara hem de aşırı alegorik yorum yapanlara çeşitli eleştiriler getirmiştir. Çünkü Philo'ya göre metnin içinde gizli olanın doğru araştırılması ve metnin görünendeki gerçek anlamının kusursuz şekilde gözetilmesi gerekmektedir.⁹⁷ Philo'ya göre Tanah'ın alegorik yorumunda tüm duyguların açık ve net olarak göz önünde bulundurulması gerekmektedir.⁹⁸

Philo, "bedensiz ruhlar" olarak adlandırdığı aşırı alegori yapan grupla aynı fikirde değildir, çünkü onlar Tanah'ın gerçek anlamını öteleyen, sadece alegoriyi ön

⁹⁴ SCHENCK, **a.g.e.**, s.32

⁹⁵ AYKIT, **a.g.e.**, ss.110-111

⁹⁶ AYKIT, **a.g.e.**, ss.115-116

⁹⁷ AYKIT, **a.g.e.**, s.121

⁹⁸ SVEBAKKEN, **a.g.e.**, s.117

plana çıkarırlardır. Bu da Philo başta olmak üzere İskenderiyelilerin şiddetle reddettiği bir şeydir.⁹⁹

Alegorizm, Yunan ve Yahudi düşüncelerini bir araya getiren bir araç olarak kabul edilmektedir. Aslında alegorinin gelişimi özünde entelektüel canlılığın ve dini faaliyetin bir işaretiydi; ancak Philo'nun zamanında bazıları tarafından alegori o kadar yanlış kullanıldı ki, İskenderiye toplumu, dinini baltalayan kötü bir sonuç doğurma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.

Tora'yı alegorik metotla yorumlayan bazıları, yasanın altında daha derin bir anlam keşfetmekle yetinmediler, kelimelerin gerçek anlamını göz ardı ettiler, yasayı alegori haline getirip Tora'daki gerçek anlamları küçümsediler. Öte yandan, kelimelerin gerçek anlamına tam anlamıyla sıkı sıkıya bağlı kalan ve alegorizmi reddeden bir grup da vardı. Philo bu aşırılıklara karşı çıktı ve düşüncede liberal, pratikte muhafazakar olanların ve hem gerçek hem de alegorik anlamı nedeniyle yasaya saygı duyanların lideriydi. Tora'nın gerçek ve alegorik anlamı arasında, Yahudiliğin manevi ve hukuki yönleri arasında, Yunan felsefesi ile Yahudilik arasında gerçek uyumu sağlamak Philo'nun en büyük eseri idi.¹⁰⁰

Philo'nun alegorik yorumunun Tanah'ın hangi bölümünde başladığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklara göre Philo'nun alegorik yorumunun Yaratılış kitabının yorumlanmasıyla başladığı, ancak onun "Dünyanın Yaratılışı Üzerine" adlı eserinin bu diziyeye ait olmadığı, bunun yerine "Yasanın Açıklaması" adlı eserinin bu kitap ile ilgili olduğundan bahsedilmektedir. Bu nedenle, onun başlangıçta Yaratılış kitabının birinci bölümü hakkında alegorik bir yorum yazıp yazmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Kabul edilen görüşe göre Philo Yaratılış kitabının birinci bölümü hakkında alegorik bir yorum yazdıysa, yorumu o tarihte kaybolmuş olabilir. Bu çıkarımın yapılmasındaki temel sebep de, Philo'nun eserlerinin

⁹⁹ Cesar M. RIOS, "O Que É E Não É Judaísmo Helenístico?", **Caminhos, Goiânia**, c.15, s.2, 2017, s.241

¹⁰⁰ BENTWICH, **a.g.e.**, s.18

günümüze ulaşan tüm el yazmalarının kaynağını sağlayan Alegorik Yorum metninin, Yaratılış kitabının birinci bölümünün yorumunu içermemesidir.¹⁰¹

3. MAIMONIDES'İN HAYATI VE DEĞİŞİME ETKİLERİ

3.1. Maimonides'in Hayatı

Yahudi düşünce tarihinin bir diğer önemli ismi Musa bin Meymun, genel olarak bilinen adıyla Maimonides'tir. Maimonides Yahudi literatüründe Rabbi Moses Bin Meymun (RaMBaM) adıyla bilinmektedir. Maimonides'in doğum yılı ile ilgili kaynaklarda farklı tarihler ele alınmış olsa da, genel kabul gören 1135 yılında Endülüs başkenti Kurtuba, şimdiki adıyla İspanya'nın Cordoba şehrinde doğduğudur.¹⁰²

Maimonides'in babası, döneminin Kurtuba'nın en etkili Talmud alimlerinden birisi ve Yahudi mahkemesi hakimi olarak bilinmektedir. Yaşadıkları bölgenin etkisinden dolayı İslami medreselerde gösterilen doğal ve felsefi ilimleri de öğrenmişlerdir. Öğrendiği bilgileri genellikle çevresindeki Yahudi cemaatine mensup kişilere öğretmiş, oğlu Maimonides'in eğitimi ile de bizzat kendisi ilgilenmiştir.¹⁰³

İlk hocası olan babasından aldığı eğitimle hayatını yönlendiren Maimonides sadece dini eğitimle kalmayıp başta felsefe, tıp, matematik olmak üzere ilmin her alanında kendini geliştirmiştir. Dönemin siyasi gelişmelerinin olumsuz etkileri yüzünden ailesi ile birlikte Kurtuba'dan ayrılan Maimonides, önce Endülüs'ün farklı şehirlerinde kısa süreli yaşamış, bir süre sonra Fas'a yerleşmiştir.¹⁰⁴

¹⁰¹ NIEHOFF, a.g.e., s.247

¹⁰² Hüseyin ATAY, **Delalet'ül-Hairin Filozof Musa İbn Meymun El-Kurtubi**, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, Ankara, 1974, s.; BESALEL, a.g.e., s.195; Mirpenç AKŞİT, "Musa İbn Meymûn'un Düşüncesinde İnsan ve Tanrı İlişkisi", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.19, s.2, 2019, s.483; Peter M. DUNN, "Maimonides (1135–1204) And His Philosophy of Medicine", **Archives of Disease in Childhood - Fetal and Neonatal Edition**, c.79, sy.3, 1998, s.227; Mahmut AYDIN, a.g.e., s.281

¹⁰³ Adnan KÜÇÜKALİ, "İbn Meymun ve Felsefesi", **Ekev Akademi Dergisi**, c.11, s.31, 2007, s.143

¹⁰⁴ Ravza AYDIN, "Musa b. Meymun'a Göre Yahudi İnanç Esasları", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2012, ss.31-32

Fas'ta bir süre yaşadktan sonra buradan da belli nedenlerden dolayı ayrılmak zorunda kalan Maimonides, ailesiyle önce Filistin'e sonra buradan kardeşi ile birlikte Mısır'a yerleşmiştir.¹⁰⁵

Maimonides hayatı boyunca bulunduğu farklı ülkeler ve cemaatler sayesinde kendisini siyasi, kültürel, dini ve ilim alanlarında yetiştirmiş; ilahiyat, felsefe, tıp, matematik gibi çeşitli ilim alanlarında eğitimler almış, bu çeşitlilik onun zihin dünyasında çok derin etkiler bırakmıştır. Bu etkileri Maimonides'in eserlerinde görmekteyiz.¹⁰⁶

Maimonides'in eserleri arasında Yahudi hukuk sistemi diğer adıyla Halakha ile ilgili Mişne Tora ve Kitabü's-Sirac; felsefe ilmi ile ilgili Delâletü'l-Hâirîn; tıp ilmi ile ilgili Kitâbü'l-fusûl fi't-tıb adlı eserlerini sayabiliriz.¹⁰⁷

Maimonides'in hayatına baktığımızda öğrenim görmek için yalnız kalmayı seven bir bilgin olduğunu ve her alanda kendini yetiştirmek için devamlı arayış içinde olduğunu görmekteyiz. O hem ilerleyen dönemde Yahudi cemaatinin siyasi lideri olmuş, hem de sıradan işlerle bile aktif olarak ilgilenmiştir. O, tüm haham literatürüne hakim olan ve hukukun nispeten önemsiz konularıyla bile tamamen ilgilenen bir Yahudi hukuk otoritesi olmayı başarmıştır. Aynı zamanda, felsefi ilimlerin tüm alanlarıyla ilgilenen, hem İslami hem Yahudi takipçileri olan bir filozof olmayı başarmıştır. Bununla da yetinmemiş tıp ve matematik alanlarıyla da ilgilenmiş ve döneminin önemli tıpçılarından ve matematikçilerinden biri olmayı başarmıştır.

¹⁰⁵ DUNN, a.g.e., s.227; Ravza AYDIN, **Musa b. Meymun'a Göre Yahudi İnanç Esasları**, ss.32-34

¹⁰⁶ Yasin MERAL, "İbn Meymun'un Yemen Mektubu", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.54, s.2, 2013, s.2

¹⁰⁷ Ravza AYDIN, **Musa b. Meymun'a Göre Yahudi İnanç Esasları**, ss.36-39

3.2. Maimonides'in Değişime Etkileri

Ezra ve Philo gibi Yahudilikteki değişimlere yaptığı çalışmalar ile katkı sağlayan bir diğer isim Maimonides'tir.

Maimonides'e göre, Yahudilikteki değişimler için, Süleyman Mabedinin yapılması ya da yıkılması olaylarından çok, Yahudilerin sürgüne gönderilmesi, sürgünden dönmesi ve onlar için kutsal olan topraklarda varlıklarını sürdürmesi önemli ölçüde yönlendirici olmuştur.¹⁰⁸

Maimonides'in yaşadığı dönemde "Orta Çağ Felsefesi" olarak da adlandırılan "Yunan Felsefesi"nin etkin olduğu görülmektedir. Onun döneminde batıda Platon ve Aristoteles gibi düşünürlerin görüşleri etkili olmakla birlikte İslam dünyasında Farabi, İbn Sina, İbn Bacce gibi düşünürlerin etkisi görülmektedir.¹⁰⁹

Yahudi halkı ve düşüncesi için yaptığı çalışmalarda tüm bu düşünürlerden ve fikirlerinden etkilenen Maimonides, bu fikirlerin tamamından yola çıkarak yaptığı çalışmalar sayesinde Yahudiliğin gelişimine birçok alanda katkı sağlamıştır.

3.2.1. Maimonides'in Tora'yla İlgili Düzenlemeleri

Maimonides'e göre Tora'nın Sina'da vahyedilmesi Yahudilik tarihi açısından en önemli olay olarak kabul edilmektedir. Hatta Maimonides kendisinden sonra, kendi felsefesinden etkilenilerek yapılan çalışmalarda da bu fikrin savunulmasını istemiştir.¹¹⁰

Maimonides'in bu yaklaşımı aslında Tora'yı Sadece vahiy usulü bir kutsal metin olmaktan ziyade, Yahudi tarihi açısından önemli siyasi, kültürel metin haline

¹⁰⁸ Jean Christophe ATTIAS, Esther, BENBASSA, **Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail**, çev. Nihan ÖNOL, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.70

¹⁰⁹ Hatice DOĞAN, "**İbn Meymun'un Hayatı, Eserleri ve Delâletü'l-Hâirîn Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme**", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009, s.27

¹¹⁰ David HARTMAN, **Maimonides: Torah and Philosophic Quest**, Genişletilmiş 1. Baskı, The Jewish Publication Society, Philadelphia, 2009, s.3

getirmiştir. Bu haliyle Tora dini olmaktan ziyade kültürel bir Yahudi kimliğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹¹¹

Tora Maimonides için o kadar önemlidir ki, diğer kişilere göre Tora'daki akla uymayan, akılla çelişen ifadeler aslında Maimonides'e göre akla uygun mecazi anlamlar içermektedir.¹¹² Maimonides'e göre Tora'da akılla çelişen ifadelerin yerine, akla uygun mecazi anlamlar içeren ifadeler vardır. Bu da onun Tora'ya verdiği önemi göstermektedir.

Tora, Yahudilere Tanrı tarafından diğer milletler arasından seçilmiş ve kutsanmış bir millet olduğunu aktarmaktadır. Tora'da bu durum şu ifadelerle yer almaktadır:

"Buyruklarıma uyacak, onları yerine getireceksiniz. RAB benim.

Kutsal adıma leke sürmeyeceksiniz. İsrail halkı arasında kutsal tanınacağım. Sizi kutsal kılan RAB benim.

Tanrınız olmak için sizi Mısır'dan çıkardım. RAB benim."¹¹³

Maimonides'e göre Tora'da aktarılan bu ifadeler ile Rabb'in seçtiği Yahudi halkının günlük yaşamının her anını düzenlemiş ve Yahudi kültürünün çerçevesini oluşturmuştur.

Yahudi halkının yemekleri, sosyal ilişkileri, aile yapıları ve şenlikleri, Tora'nın şekillendirici direktiflerine ve bunların Talmud'daki genişletilmiş anlatımına göre düzenlenmiştir. Yahudi halkının yükümlülükleri burada açıkça belirtilmiştir.¹¹⁴

¹¹¹ Salime Leyla GÜRKAN, "Bir Yahudi Karşı-Geleneği Olarak Yahudi Sekülerliği: Kökenleri ve Dinamikleri", **İnsan ve Toplum**, c.2, s.4, 2012, s.211

¹¹² Yasin MERAL, **Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi**, ss.25-26

¹¹³ Levililer 22:31-33

¹¹⁴ HARTMAN, **a.g.e.**, s.3

3.2.1.1. Mişna ve Gemara Üzerine Yaptığı Çalışmalar

Yahudiler tarafından Tora'yı oluşturan sözlerin, herhangi bir aracı kullanmaksızın doğrudan Tanrı'dan geldiğine inanılmaktadır. Bu nedenle Tanrı'nın sözlerinin bir harfini bile değiştirmek mümkün değildir. Ancak Tora'nın ilk oluşturulduğu dönemdeki koşullarda uygulanması basit olan kuralların ve emirlerin ilerleyen dönemlerde şartların değişmesi, zorlaşması karşısında uygulanması zorlaşmış, hatta bazı kuralların ve emirlerin uygulanması imkansız hale gelmiştir. Bu nedenle, Tora'nın kurallarının ve emirlerinin yeniden yorumlanması gerekli görülmüştür.

Tora'nın kurallarının ve emirlerinin yeniden yorumlanarak, dönemin koşullarına uyumlu hale getirilmesi sonucu yasaları açıklayan ve dönemler değiştikçe ortaya çıkan yeni sorunlara çözüm üreten, Tora'dan sonra en önemli kitap olarak kabul edilen Talmud oluşturulmuştur.¹¹⁵

Yahudi geleneğinde önemli yere sahip olan Talmud, Musa'ya Sina'da verilen yazılı Tora'nın yanında, anlamının net bir biçimde anlaşılmasını sağlamak için sözlü bir öğretinin de verildiği inancı üzerine dayanan Mişna ile Mişna'nın yorumlanması niteliğindeki Gemara'dan oluşmaktadır.¹¹⁶

Yahudiler tarafından Mişna'nın Musa'ya Tanrı tarafından Sina'da yazılı Tora'nın haricinde hükümlerin uygulanması ve açıklanması amacıyla sözlü olarak iletildiğine inanılmaktadır. Musa'dan beri süregelen bu sözlü hükümler II. Yy'ın sonları III. Yy'ın başlarında Yahudi din adamı Yehuda ha-Nasi tarafından tüm ifadeler birleştirilerek derlemesi yapılmıştır.¹¹⁷ Talmud'un en önemli kısmını oluşturan Mişna'nın derlemesi hem Babil Talmudunda, hem de Kudüs Talmudunda yapılmıştır.¹¹⁸

¹¹⁵ A. Ekrem ÜLKÜ, **Yahudi Kadim Mistik Öğretisi: Kabala**, Yeni İnsan Yayınevi, 2008, ss.62-63

¹¹⁶ Mahmut AYDIN, **a.g.e.**, s.293

¹¹⁷ Yasin MERAL, "Talmud, Mişna ve Gemara'dan mı Oluşmaktadır?", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.36, 2017, ss.167-168

¹¹⁸ Arzu CEBE, "Talmud ve İsrail Hukuk Sistemindeki Yeri", Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi,

Mişna'da kayıtlı kanunları beş kategoriye ayırmak mümkündür:¹¹⁹

1. Musa'dan alınan ancak Tora'daki hükümlerde de ima edilen veya hükümlerden çıkarılabilecek yorumlar.
2. Yazılı Tora'da bulunmayan Sina'da Musa'ya Tanrı tarafından doğrudan sözlü olarak vahyedilen ve "Halachah leMoshe miSinai"¹²⁰ olarak bilinen yasa
3. Metin karşılaştırılarak ve analiz edilerek çıkarılan yasalar; bu yasalar hakkında ihtilaflar olmuştur.
4. İnsanların istemeden emirleri ihlal etmelerini önlemek ve Sözlü Tora'yı korumak için Yahudi din adamları tarafından çıkarılan yasalar
5. Zamanın veya koşulların gereklerini artık karşılamayan hükümlerin değiştirilmesi amacıyla çıkarılan yasalar

Maimonides'in ilk yaşamı zulüm, kaçış ve huzursuz yolculuklarla gölgelenmiştir. Maimonides 23 yaşındayken Mişna Yorumunu onun bu çalkantılı zamanlarında yazmıştır. Eserin giriş kısmı, eserin bir özeti durumunda ve başlı başına büyük bir öneme sahiptir, çünkü Mişna'nın Musa'dan derleyici din adamı Yehuda ha-Nasi'ye kadar iletiildiği sürecin kapsamlı bir anlatımını içermektedir. Bu söylemin önemi Maimonides'in Mişna'nın incelenmesi için gereken doğru bakış açısını aktarmasında yatmaktadır.¹²¹

Maimonides Mişna üzerine şerhini (Mişne Tora), Ortaçağ Yahudilerinin neredeyse her zaman İbranice karakterlerle yazdığı ve büyük ölçüde konuya bağlı

2020, s.34

¹¹⁹ Avraham Yaakov FINKEL, **The Essential Maimonides: Translations of the Rambam**, 1. Baskı, Jason Aronson Inc., New Jersey, 1996, ss.109-110

¹²⁰ Halachah leMoshe miSinai: Musa'ya Sina'da Verilen Yasa olarak ifade edilmektedir. Sina'da Tora'nın dışında Musa'ya sözlü olarak aktarıldığı düşünülmektedir.

¹²¹ FINKEL, **a.g.e.**, s.81

olarak az ya da çok İbranice kelime ve ifadelerin serpiştirildiği Arap harfleriyle İbranice yazmıştır.¹²²

Mişne Tora günümüzde de geçerliliğini koruyan ve Talmud'un hukuk metni olarak ilk derlemesi özelliğini barındıran kitaptır. Mişne Tora kitabı, XII. yy. sonlarında Maimonides tarafından yazılmıştır.¹²³

Maimonides tarafından yaklaşık 10 yılda tamamlanan Mişne Tora, Babil Talmudu esas alınarak oluşturulsa da, Kudüs Talmudu ve Yahudi geleneğine ait farklı eserlerden de izler barındırmaktadır. İsminden dolayı Tora'nın tekrarı, ikinci Tora gibi anlamlar barındıran Mişne Tora için Maimonides, Yahudiler için Tora bitirildikten sonra bu eserin okunmasını tavsiye etmiştir.¹²⁴

Maimonides'in kanunu olarak bilinen Mişne Tora, Yahudi hukuku araştırmalarında devrim yaratan öncü bir eser olmuş ve önemi yüzyıllar geçmesine rağmen azalmamıştır. O'nun bu eseri Yahudiliğin gelişimi bağlamında en kapsamlı şekilde çalışılan eserlerden biri olmaya devam etmektedir.¹²⁵

Mişna'nın Tora derlemesinden sonraki asırlarda, Yahudiliğin merkezi olan Babil ve Filistin bölgesindeki Yahudi alimleri, Mişna hakkında değerlendirmeler yaparak anlaşılmasını konulara açıklık getirmeye çalışmışlardır. Söz konusu çalışmalardan biri Babil'de diğeri Filistin'de süregelen olup iki farklı Mişna değerlendirmesi oluşmuştur. Söz konusu yorumlar Gemara olarak isimlendirilmiştir. Bu yorumlardan hareketle Babil'deki Yahudi alimlerinin değerlendirmeleri Babil Gemarası olarak, Filistin'de yer alan alimlerin değerlendirmeleri Filistin ya da Kudüs Gemarası olarak adlandırılmıştır.¹²⁶

¹²² Herbert A. DAVIDSON, **Maimonides: The Man And His Works**, Oxford University Press, New York, 2005, s.165

¹²³ Israel SHAHAK, **Yahudi Tarihi, Yahudilik**, çev. A. Emin DAĞ, Anka Yayınları, İstanbul, 2004, s.135

¹²⁴ DOĞAN, **a.g.e.**, s.36

¹²⁵ Howard KREISEL, "Moses Maimonides" in **History of Jewish Philosophy II**, ed.: Daniel H. FRANK-Oliver LEAMAN, Routledge Taylor and Francis Group, New York, 2003, s.245

¹²⁶ Yasin MERAL, **Talmud, Mişna ve Gemara'dan mı Oluşmaktadır?**, ss.168-170

Mişna ve Gemara'nın birlikte değerlendirilmesi neticesinde ortaya çıkan geniş literatür Talmud olarak isimlendirilmiştir. Gemara ve Talmud tabirleri kullanım açısından eş anlamda kullanılmıştır.¹²⁷

Maimonides, çalışmalarında "Talmud'da denilmiştir ki..." ifadesi ile nakilde bulunduğu aslında Gemara'dan alıntı yaptığını ifade etmektedir. Maimonides, söz konusu ifadeleri kullanması halinde sadece Gemara'dan nakil yapmakta olup Mişna'dan aktarımda bulunmamaktadır. Bununla beraber Yahudi âlimleri Gemara'dan nakil vermek istedikleri durumda "Talmud'da denilmiştir ki..." ifadesini kullanırken, Mişna'dan alıntı yapmaları durumunda "Mişna'da belirtildiği üzere..." ifadelerini kullanmaktadırlar. Bu kapsamda Yahudi alimleri Gemara ve Talmud'dan bahsederken aynı anlamı taşıyan eş kelimeler olarak kullanmaktadırlar.¹²⁸

Ortaya çıkan Talmud metinleri ve Talmud alimlerinin oluşturduğu eserler ve söz konusu eserler hakkındaki yorumlar Yahudilik tarihinde hahamların literatürünün en önemli kaynağı haline gelmiştir. Önemli alimler arasında yer alan Maimonides'in Mişne Tora'sı bulunduğu dönemde hahamların akademik anlamda hukuki kaynakçası konumunda yer almıştır.¹²⁹

¹²⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/talmud> (14.10.2024)

¹²⁸ Yasin MERAL, **Talmud, Mişna ve Gemara'dan mı Oluşmaktadır?**, ss.169-170

¹²⁹ Saul LİEBERMAN, <https://web.library.yale.edu/cataloging/hebraica/about-judaic-texts> (14.10.2024)

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİKLE İLGİLİ DEĞİŞİMLER

1. EZRA’NIN YAHUDİLİKLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ

Ezra döneminde Yahudilik hem kimlik olarak hem dini anlamda çeşitli değişimler yaşamıştır. Bu değişimleri “Kutsal Yahudi Irkının Tesisi”, “Yahudiliğe İlişkin Düzenlemeler” ve “Yahudilikte Günlük Hayata İlişkin Düzenlemeler” başlıkları altında ele alacağız.

1.1. Kutsal Yahudi Irkının Tesisi

Yahudiler, kendilerinin Tanrı tarafından özel olarak seçilmiş üstün bir ırk olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle diğer topluluklardan her anlamda farklı ve üstün olduklarını düşünürler. Tanrı’nın kendi ırklarını önemli gördüğüne ve onlara özel bir değer verdiğine inanırlar. Onlara göre, Tanrı Yakup’a kendisi ile güreşip yendiği için “İsrail” adını vermiştir. Bu sebeple, “İsrail” adının kendilerine Tanrı tarafından verildiğine inanmaktadırlar. Bu durum Tora’da şu ifadelerle yer almaktadır:

“Adam, “Artık sana Yakup değil, İsrail denecek” dedi, “Çünkü Tanrı’yla, insanlarla güreşip yendin.”¹³⁰

Tanrı tarafından Yakup’a “İsrail” adının verilmesi ile onun soyundan gelenlere de "İsrailoğulları" adı verilmiştir.¹³¹ Bu durum Tora’da şu ifadelerle yer almaktadır:

¹³⁰ Yaratılış 32:28

¹³¹ Salih ÇİNPOLAT, “Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma Ve Çoğalmanın Yeri Ve Önemi”, **Dini Araştırmalar**, c.20, s.51, 2017, s.140

“Yakup’la birlikte aileleriyle Mısır’a giden İsrailoğulları’nın adları şunlardır:

Ruben, Şimon, Levi, Yahuda,

İssakar, Zevulun, Benyamin,

Dan, Naftali, Gad, Aşer.

Yakup’un soyundan gelenler toplam yetmiş kişiydi. Yusuf zaten Mısır’daydı.”¹³²

Bazı kaynaklara göre ise Tanrı’nın Yahudileri seçmesinin sebebi, Yahudileri diğer topluluklardan ayıran özel niteliklerinin olması değil, tamamen Tanrı’nın onlara olan sevgisidir.¹³³ Bu nedenle Tanrı, Yahudilerden kendisine tam sadakat beklemekte ve kendisinden başka Tanrı’nın kabul edilmemesini emretmektedir. Yahudilerin Tanrı’nın bu emrine karşı gelmesi ve Tanrı ile olan sadakat bağına riayet etmemesi üzerine de sürgün dönemini yaşadıkları görülmektedir.¹³⁴

Babil Sürgünü Yahudiler ve Yahudilik açısından dönüm noktası olarak gösterilmektedir. Bunun başlıca nedeni Yahudiliğin sürgün dönüşü sonrası Ezra sayesinde bambaşka bir sürece girmesidir. Sürgün öncesinde “İsrailoğulları” diye adlandırılan halk, sürgün sonrası kendilerinin üstün ve ayrıcalıklı olduğunu iddia etmiş ve kendilerine “Yahudi” halkı diyerek diğer topluluklardan kendilerini ayıştırmışlardır.¹³⁵

Sürgün dönüşü, özellikle Ezra önderliğinde “Kutsal Yahudi Irkı” kavramı tesis edilmiş ve sürgünden dönen Yahudiler “Kutsal Irk, Kutsal Zürriyet, Kutsal Soy” gibi

¹³² Çıkış 1:1-5

¹³³ “Siz Tanrınız RAB için kutsal bir halksınız. Tanrınız RAB, öz halkı olmanız için, yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti.

RAB’bin sizi sevmesinin ve seçmesinin nedeni öbür halklardan daha kalabalık olduğunuzdan değil. Siz sayıca öbür halklardan azdınız.

RAB size sevgisini göstermek ve atalarınıza ant içerek verdiği sözü yerine getirmek için güçlü eliyle sizi Mısır’dan çıkardı; köle olduğunuz ülkeden, Mısır Firavunu’nun elinden sizi kurtardı.” Tesniye 7:6-8

¹³⁴ Karen ARMSTRONG, **Tanrı’nın Tarihi**, çev. O. Özel, H. Koyukan, K. Emiroğlu, 7. Baskı, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2019, s.95

¹³⁵ Ezra 4:4,12; 5:5

ifadelerle anılırken, sürgüne gönderilmeyip topraklarında kalanlar ve bu topraklara sonradan gelenler bu kavramların dışında tutulmuştur. Buradaki amaç da kutsal ırkın hem “etnik” hem de “biyolojik” açıdan saflığını korumaktır.¹³⁶

Babil Sürgününden dönenler ile sürgüne gönderilmeyip topraklarında kalanlar ve bu topraklara sonradan gelenler hep temas halinde olmuştur. Ancak sürgünden dönenler kendilerini kutsal Yahudiler olarak kabul ettikleri için, yurtlarındakilerin kendileri gibi Yahudi olmadığını düşünmüşler ve onları hiçbir zaman kendilerinden saymamışlardır. Sürgünden dönenler dini geleneklerin ve uygulamaların tek mirasçısı olduklarını düşünmüş ve bunları uygulamakla yükümlü olarak sadece kendilerini görmüşlerdir. Hatta öyle ki, kendilerinden olmayan herkesi yabancı olarak görmüş ve kendi kültürel ve siyasi kimliklerine tehdit olarak düşünmüşlerdir.¹³⁷

Ezra kitabında da Babil Sürgününden dönen Yahudiler için “kutsal soy” kavramının kullanıldığını görmekteyiz.¹³⁸ Sürgünden dönen Yahudilere bu kavramın kullanılmasının asıl amacı, onları doğum ve soy itibarıyla sürgüne gönderilmeyen İsraililerden ayrıştırılmasının istenmesidir. Sürgünden dönenler “kutsal soy”u temsil ederken, sürgüne gönderilmeyenlerin günahkar olduğu düşünülmüş ve onlar sadece İsrail devletinin bir parçası olarak görülmüştür. Bu nedenle sürgüne gönderilmeyenleri Tanrı’nın halkı olarak tabir ettikleri Yahudilere ait görmemişlerdir. Ezra ve Nehemya kitaplarında Filistin coğrafyasındakiler ya Yahudidir, ya da gerçek Yahudi özelliklerini taşımayan yabancıdır. Bu yüzden onlara göre insan ya kutsal soya, gerçek İsrail’e, ya da dünyanın diğer halklarına aittir.¹³⁹

Ezra Yahudi kutsal kimliğinin tesis edilmesi sürecinde çeşitli sıkıntılarla karşılaşmıştır. Kendisini kutsal soy olarak gören nesil, sürgüne gönderilmeyen ya da o topraklara sonradan gelen Yahudilerle hep temas içinde olmuş ve bu durum belli

¹³⁶ ÇİNPOLAT, a.g.e., s.142

¹³⁷ Peter R. BEDFORD, “Diaspora: Homeland Relations In Ezra-Nehemiah”, **Vetus Testamentum**, c.52, s.2, 2002, ss.149-150

¹³⁸ “Kendilerine ve oğullarına bu halklardan kız aldılar. Böylece **kutsal soy** çevredeki halklarla karıştı. Önderlerle görevliler bu hainlikte öncülük etti.” Ezra 9:2

¹³⁹ Hans-Georg WÜNCH, “Dismiss All Foreign Wives!” **The Under-standing of the Torah in Ezra–Nehemiah as a Steptowards Exclusive Judaism**, Old Testament Essays, c.34, s.3, 2021, s.874

etnik ve dini sorunlarla birlikte karma evlilik sorununun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁴⁰

Ezra'nın Yahudilik için yaptığı reformlar içinde en çok önem verdiği konu, kutsal bir Yahudi ırkı oluşturmak ve bunu Rabb'in yasasına dayandırmak olmuştur. Bunu uygulayabileceği alanlarda kendisine bazı engeller çıkaran Yahudi halkının kendi inançlarına ve Rabb'in yasalarına uymasını sağlamak da yine Ezra'nın en çok uğraştığı konulardan biri olmuştur.

Karşısına çıkan bu sorunların çözümünde Ezra'nın en büyük yardımcısı Tanah olmuştur. Ezra Yahudi ırkının kutsallığını insanlara anlatırken en çok Rabb'in yasasından faydalanmıştır. Tanah'ta Yahudilerin kutsallığına ilişkin şu ifadeler yer almaktadır:

“Benim için kutsal olacaksınız, çünkü ben RAB kutsalım. Bana ait olmanız için sizi öbür halklardan ayrı tuttum.”¹⁴¹

“Siz Tanrınız RAB için kutsal bir halksınız. Tanrınız RAB, öz halkı olmanız için, yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti.”¹⁴²

“Tanrınız RAB için kutsal bir halksınız. RAB öz halkı olmanız için yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti.”¹⁴³

“Siz benim için kâhinler krallığı, kutsal ulus olacaksınız. İsraililer'e böyle söyleyeceksin.”¹⁴⁴

¹⁴⁰ Martin LEESEBERG, “Ezra and Nehemiah: A Review of the Return and Reform”, **Concordia Theological Monthly**, c.33, 1962, s.11

¹⁴¹ Levililer 20:26

¹⁴² Tesniye 7:6

¹⁴³ Tesniye 14:2

¹⁴⁴ Çıkış 19:6

1.1.1. Yahudi Milli Kimliğinin Kazanılması

Yahudiler, tarihleri boyunca devamlı sıkıntılı bir hayat yaşamış, hayatlarının çoğunluğu sürgünde geçmiş ve bağımsız yaşadıkları dönem çok sınırlı olmuştur. Tüm bunlara rağmen “milli” ve “dini” kimliklerini korumuşlar ve bunca nedenin arasında tarih sahnesinde hep var olmuşlardır. Onların yaşadığı bu durumlar da her zaman araştırılmayı hak eden bir konu olmuştur. Yahudilerin tarihleri boyunca dayandıkları tek sebep Tanrı tarafından seçilmiş ırk olduklarına inanmalarındır.¹⁴⁵ Bu da onların aslında bir nevi ilahi kimlik sahibi olduklarına inanmalarına sebep olmuştur.¹⁴⁶

Yahudi inancında yer alan, her Yahudinin, diğer Yahudilerin hayatından sorumlu olması gerektiği inancı, onların geçmişte yaşadıkları sıkıntı ve acılardan, milli ve dini birlik içinde birlikte hareket ederek güçlü bir topluluk ruhu oluşturarak çıkmalarını sağlamıştır.¹⁴⁷ Bu durum da aslında Ezra'nın Yahudi ırkının kutsal olduğu tezinin nedenini oluşturmaktadır.

Yahudiler, hem çektikleri çilenin kutsallığına inanmalarından hem de Tanrı'nın her fırsatta kendilerine yardım ettiğini düşünmelerinden dolayı kendileri için kutsal, seçilmiş ırk ifadelerini kullanmışlardır. Yahudiler, tarihleri boyunca sürülmeleri, acı ve sıkıntı çekmeleri, üç bin yıldan fazla dağınık halde yaşamalarına rağmen her seferinde tekrar bir araya gelip millet olmuşlardır. İşte tüm bu saydıklarımızın olmasını sağlayan en önemli unsur, seçilmiş ırk olma inancı ve Yahudilik dinine bağlılıklarının güçlü olmasıdır.¹⁴⁸

Babil Sürgününden döndükten sonra Ezra'nın yaptığı ve Yahudilik için önem arzeden işlerden biri de kendi önderliğinde kahinlerin teste tabi olmalarını ve soylarının araştırılmasını sağlamasıdır. Bunun sonucunda testten geçemeyen ya da

¹⁴⁵ ÇİNPOLAT, a.g.e., ss.140-141

¹⁴⁶ Bob BECKING, **Ezra, Nehemiah and the Construction of Early Jewish Identity**, 1. Baskı, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011, ss.14-18

¹⁴⁷ Seyyar SULEYMANOV, “**Tevrat'taki Emir ve Yasakların Tespit ve Tahlili**”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008, s.65

¹⁴⁸ SULEYMANOV, a.g.e., s.56

soylarında sıkıntı olanlar kahinlikten çıkarılmıştır. Bu durum Ezra ve Nehemya kitaplarında şu sözlerle aktarılmıştır:

“Kâhinlerin soyundan:

Hovayaoğulları, Hakkosoğulları ve Gilatlı Barzillay'ın kızlarından biriyle evlenip kayınbabasının adını alan Barzillay'ın oğulları.

Bunlar soy kütüklerini aradılar. Ama yazılı bir kayıt bulamayınca, kâhinlik görevi ellerinden alındı.”¹⁴⁹

O dönemde kahinliğin günden güne önemli hale gelmesi sonucu, Yahudi ve Yahudi olmayan ayrımı yapılmaya başlanmıştır. Yahudilerin kutsal mekanı olan Kudüs'e dönen ve kendisini kutsal ırk olarak gören Yahudiler, artık sıradan bir Yahudi olmaktan çıkmış, kutsal Yahudi ailesinin bir parçası olma beratına erişmişlerdir.¹⁵⁰ İkinci Mabed dönemi olarak adlandırılan sürgün dönüşü döneminde Yahudi ırkının önemi artmış, “toprak merkezli” anlayıştan, “Yahudi soyu ve kimliği merkezli” bir anlayışa geçilmiştir.¹⁵¹

Ezra'nın Yahudilikteki değişimlere katkısının temel amacının yeni bir Yahudi milli kimliği ve bilinci yaratmak olduğunu göz önüne alırsak, Ezra, Kudüs'e sadece Yahudi halkını yerleştirmekle kalmamış, aynı zamanda burada bir milli kimlik bilinci uyandırarak bir bakıma dini lider vasfına erişmiştir. Ezra, eriştiği bu vasıf ile Yahudi halkı için “İkinci Musa” olarak anılmaya başlamıştır.¹⁵²

1.1.2. Yahudilikte Dış Evliliğin Yasaklanması

Babil Sürgünü dönüşü kendilerini kutsal ırk olarak tanımlayan Yahudiler, bu kutsallığın bozulmaması amacıyla dışarıdan evliliği, Yahudi olmayan bir kadınla evliliği yasaklamışlar, dahası evli olanların da boşanmasını istemişlerdir. İlerleyen

¹⁴⁹ Ezra 2:61-62; Nehemya 7:63-64

¹⁵⁰ KURT, “İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, s.454

¹⁵¹ KURT, “İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, s.452

¹⁵² KAYA, a.g.e., ss.468-469

dönemlerde saf ırkı korumaya yönelik olarak bir kişinin Yahudi olarak kabul edilebilmesi için Yahudi anneden doğma şartı getirilmiştir.¹⁵³ Bu dönemde başka bir deyişle dışa kapalı bir sistem benimsenmiştir. Bundaki amaç da saf ırkın ya da kutsal Yahudiliğin bozulmasına engel olmaktır.¹⁵⁴

Ezra Babil Sürgünü dönüşü Kudüs'e geldiğinde, kendisinden önce sürgünden dönen Yahudi halkı arasında ciddi anlamda bazı dini bozulmalar olduğunu fark etmiştir.¹⁵⁵ Hatta bu durumun daha çok kahinler arasında görülmeye başladığını gözlemlemiş ve onların Musa'nın emirlerini çiğneyerek sürgünden dönen kutsal ırka mensup Yahudilerden değil de yabancı komşularından kız aldıklarına şahit olmuştur.¹⁵⁶

Ezra'nın dış evliliğin yasaklanmasına ilişkin reformu aslında onun Babil Sürgünü dönüşünde karşılaştığı bu duruma tepki olarak oluşmuştur. Ezra, Babil Sürgününden dönen Yahudi halkının Samirilerden¹⁵⁷ etkilendiğini ve atalarının

¹⁵³ Gemara şunu sorar: Yahudi olmayan bir kadınla nişanlanmanın etkisiz olduğunu nereden çıkarıyoruz? Ayet şöyle der: "Onlarla da evlenmeyeceksin" (Tesniye 7:3), bu da Yahudi olmayan kadınlarla evlenmenin halakhik açıdan anlamsız olduğunu öğretir. Gemara sorar: Onunla nişanlanmanın etkisiz olduğunu gördük; çocuğunun da kendisine benzediğini nereden çıkarıyoruz? Haham Yoḥanan, Haham Şimon ben Yoḥai adına şöyle der: Aynı konuyla ilgili olarak ayette belirtildiği gibi: "Kızımı oğluna vermeyeceksin... çünkü o, oğlunu Beni takip etmekten alıkoyacaktır" (Tesniye 7:3) –4). Ayet, bir kişinin kızı Yahudi olmayan biriyle evlendikten sonra babanın çocuklarını Allah'a hizmetten uzaklaştıracağından endişe duyduğundan, Yahudi bir kadından olan oğlunuzun, torununuzun Tevrat'ta "oğlunuz" olarak anıldığını göstermektedir. ama Yahudi olmayan bir kadından olan oğlunuza , Ravina şöyle dedi: Bundan , Yahudi olmayan bir ailede doğan kızınızın oğlunun her bakımdan sizin oğlunuz olarak adlandırıldığını öğrenin . Gemara şunu sorar: Ravina'nın, Yahudi bir kadınla cinsel ilişkiye giren Yahudi olmayan veya Kenanlı bir kölenin çocuğunun mamzer olduğunu kabul ettiğini söyleyebilir miyiz ? Bu birlikteliğin çocuğuna “oğlunuz” denilmesinden onun Yahudi olduğu çıkarımı yapılabilir ve bu nedenle mişnada belirtilen prensibin uygulanması gerekir: Bir kadın biriyle nişanlanamıyorsa, onun çocuğu mamzer olur. Gemara bu öneriyi reddediyor: Her ne kadar uygun bir evlat olmasa da mamzer de değil. Aksine, yalnızca diskalifiye edilmiş olarak adlandırılıyor. Nişan, Yahudi olmayan bir kişi için geçerli olmadığından, Yahudi olmayan bir kadın, hiçbir Yahudi kadınla nişanlanamayacağından, Yahudi bir kadının kişisel olarak nişanlanamayacağı kişi kategorisine dahil edilmez. Ancak çocuğun doğumu bir ihlal sonucu meydana geldiğinden diskalifiye edilmiş sayılır.

Kiddushin 68b:2-6

¹⁵⁴ Salime Leyla GÜRKAN, “Yahudilikte İhtida Meselesi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, s.7, 2002, s.39

¹⁵⁵ Emmanuel USUE, “Is The Expulsion Of Women As Foreigners İn Ezra 9-10 Justifiably Covenantal?”, **Acta Theologica**, c.32, s.1, 2012, s.159

¹⁵⁶ Muhammed GÜNGÖR, “**Süleyman Mabedi**”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005, ss.63-64

¹⁵⁷ Samiriler günümüzde de varlığını sürdüren ve kendilerini Yahudi değil de “saf, orijinal İsraililer” olarak tanımlayan, Yahudilere inançları ve ibadetleri yönünden benzeyen bir gruptur. Mahmut

yasalarını çiğnediğini, hatta asimile olduğunu, Samirilerin etkisiyle Yahudi olmayan kadınlarla özgür bir şekilde evlendiğini ve Yahudi bayram geleneklerini unuttuklarını görmüştür. Bununla birlikte Samirilerin İsrail'in büyük manevi mirasından habersiz olduğunu ve çocukların dinlerine ve dillerine yabancılaştığına tanık olunca dışarıdan evliliği yasaklamıştır.¹⁵⁸

Bazı Yahudi kaynaklarına göre, Ezra'nın dışarıdan evliliği yasaklamasının belli gerekçeleri vardır. Kimi araştırmacılar bu durumu, Yahudi halkının Babil Sürgününde kendini o bölgedeki diğer kültürlerden soyutlayarak kimliklerini ve dinlerini koruduklarına, bunu sürgünden döndükten sonra da devam ettirerek sürgüne gönderilmeyen veya o topraklara sonradan yerleşenlerden dinlerini ve kimliklerini korumaya çalıştıklarına bağlamaktadır. Bunu kabul etmeyen bazı araştırmacılar da Ezra'nın lider kimliğine vurgu yaparak bu durumun onun bir siyasi stratejisi olduğuna, bunu da kendisinin milli kimliğine sahip çıkan, dinine bağlı bir topluluk oluşturmak amacıyla yaptığını bağlamaktadır.¹⁵⁹

Sürgünden dönen saf Yahudi ırkını dinen ve kimlik bakımından yok olmaktan korumak amacıyla ve kendileri dışında birileriyle evliliklerin de bu duruma tehdit oluşturması nedeniyle dış evliliği yasaklayan Ezra, bunun güçlü olmanın, toprağın bereketinden faydalanmanın ve gelecek nesillere iyi bir miras bırakmanın şartı olduğunu söylemektedir.¹⁶⁰

Ezra kitabında buna uymamanın sürgüne gönderilen atalarının düştüğü hataya düşmek olacağı kitapta şu ifadelerle yer bulmaktadır:

“Ey Tanrımız, bundan başka ne diyebiliriz?

SALİHOĞLU, “SAMİRİLER”, DİA, 2009, s.79-80 <https://islamansiklopedisi.org.tr/samiriler> (16.05.2024)

¹⁵⁸ KAYA, a.g.e., ss.471-473

¹⁵⁹ GÜRKAN, “Yahudilikte İhtida Meselesi”, s.39

¹⁶⁰ Gary N. KNOPPERS, “The Construction of Judean Diasporic Identity in Ezra–Nehemiah”, **Journal of Hebrew Scriptures**, c.15, s.3, 2015, ss.20-21; Joseph BLENKINSOPP, **Judaism, the First Phase: The Place of Ezra and Nehemiah in the Origins of Judaism**, 1. Baskı, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan, 2009, ss.66-67

Kulların peygamberler aracılığıyla verdiği buyruklara uymadık. Şöyle demiştin: ‘Mülk edinmek için gitmekte olduğunuz ülke, orada yaşayan halkların iğrençlikleriyle kirlenmiştir. İğrençlikleri yüzünden ülke baştan başa murdarlıklarla doldu.

Bunun için kızlarınızı onların oğullarına vermeyin. Onların kızlarını da oğullarınıza almayın. Hiçbir zaman onların esenliği ve iyiliği için çalışmayın. Öyle ki, güç bulasınız, ülkenin iyi ürünlerini yiyesiniz ve ülkeyi sonsuza dek oğullarınıza miras bırakasınız.

Başımıza gelenlere yaptığımız kötülükler ve büyük suçumuz neden oldu. Sen, ey Tanrımız, bizi hak ettiğimizden daha az cezalandırdın ve bize sürgünden kurtulan böyle bir azınlık bıraktın.

Yine buyruklarına karşı gelecek miyiz? Bu iğrençlikleri yapan halklarla evlilik bağıyla karışacak mıyız? Bunu yaparsak, tek kişi sağ kalmadan yok edinceye dek bize öfkelenmeyecek misin?’¹⁶¹

Ezra’nın Yahudi ırkının saflığını koruma amacıyla koyduğu dışarıdan evlilik yasağına uymayanların toplumdan tamamen soyutlanmadığı, tahminen onlara diğerlerinden daha katı kurallar koyulduğu ve bu şekilde diğer insanlarla birlikte yaşamalarına izin verildiği düşünülmektedir.¹⁶² Zaten bazı Yahudi kaynaklara bakacak olursak evlenilmesi yasaklanan kadınlar da etnik veya dini farklılığı olmayan, Babil Sürgününe gönderilmemiş, İsraili kadınlar olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶³ Bu da tahminen onların toplumdan tamamen soyutlanmasını engellemiştir.

Sürgünden dönen Yahudilerin kendi dinlerine, kültürlerine yabancılaşmaya başladığını ve yabancı kadınlarla evlendiğini gören Ezra’nın onlara hitaben söylediği sözler Ezra kitabında şu şekilde yer almaktadır:

¹⁶¹ Ezra 9:10-14

¹⁶² USUE, a.g.e., ss.163-164

¹⁶³ USUE, a.g.e., s.161

“Kâhin Ezra kalkıp, “Siz Tanrı'ya ihanet ettiniz” dedi, “Yabancı kadınlarla evlendiniz. İsrail'in suçuna suç kattınız.

Şimdi atalarınızın Tanrısı RAB'be suçunuzu açıklayın. O'nun istediğini yapın. Çevredeki halklardan ve yabancı karılardan ayrılın.”¹⁶⁴

Bunun üzerine onu dinleyen Yahudiler yabancı komşularıyla olan ilişkilerini kesmişler, yabancı eşleri olanlar da eşlerinden ayrılmışlardır.¹⁶⁵

Ezra'nın yabancı kadınlarla evliliği yasaklamasındaki önemli nedenlerden biri de yabancı kadınlarla evlenenlerin bazılarının Yahudi rahip ve ileri gelenlerinden olmasıdır. Ezra, Kudüs'e geldiğinde Yahudi halkının yoldan çıkmaya başladığını görse de onu asıl etkileyen rahiplerin ve ileri gelenlerin de yabancı kadınlarla evlendiğine şahit olmasıdır. Bunun üzerine arkasına Pers Kralı'nın da gücünü almanın etkisiyle Ezra, Yahudi yaşamına entegre olmuş tüm yabancı kadınların eşlerinden boşanmasını ve kültürel anlamda yeniden yapılanma sürecinde rahiplerin ve ileri gelenlerin örnek yaşam sürmelerini sağlamaya çalışmıştır.¹⁶⁶

Ezra, her ne kadar Yahudilerin yabancılarla evliliklerini yasaklayarak ve yabancı kadınlarla evlenen Yahudilerin onlardan boşanmalarını isteyerek aile düzenlerini bozmuş gibi görünse de, bu reformu Ezra'nın Yahudi kutsal ırkının saflığını korumak ve bozulmasını engellemek amacıyla kutsal bir hedef uğruna yaptığı düşünülecek olursa, aslında bu hedef uğruna Yahudi halkının nelerden vazgeçtiğini göstermek adına önemlidir.

¹⁶⁴ Ezra, 10/10-11

¹⁶⁵ Ali Aslan TOPÇUOĞLU, “Yahudilik-Hristiyanlık Ve İslâm Hukuku'na Göre Nikâh Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.10, s.2, 2010, s.85

¹⁶⁶ RICHARDS, a.g.e., ss.92-93

1.2. Yahudiliğe İlişkin Düzenlemeler

Babil Sürgününün Yahudiliğin gelişmesi bakımından çok büyük etkileri olmuştur. Bunlardan belki de en önemlisi Yahudilerin dinlerinin etnik değil, evrensel olduğunun farkına varmalarıdır. Yahudiler sürgün öncesi, dinlerinin yerel din olduğu ve başka topraklara giderlerse başka din, başka Tanrı anlayışına sahip olacaklarını düşünüyorlardı. Ancak sürgünde kendi Tanrılarına taptıklarını ve kendi dinlerini yaşadıklarını görmeye başlayınca aslında Tanrı'nın tek, dinlerinin evrensel olduğunu fark etmişlerdir.¹⁶⁷

Yahudilerin bu şekilde dinlerine sürgünde sahip çıkmaları sürgün dönüşü için kendilerini hazır hissetmelerini sağlamış ve Ezra'nın önderliğinde sürgün dönüşü onun yaptığı düzenlemeler ile yaşamlarını yeniden yapılandırmışlardır.

Ezra'nın düzenlemeleri aslında bir bakıma Yahudi halkında zorunlu olarak Yahudiliğin yaşanmasına sebep olmuştur. Ezra, Yahudiliğe ilişkin düzenlemeleri yaparken herkesin bu değişimlere uymasını zorunlu kılmış ve böylece kutsal olarak kabul ettikleri bu ırkın tesis edilmesinin kolay olmadığını görmelerini istemiştir. Bunu yaparken de dönemin Pers Kralı'ndan destek aldığı da görülmektedir.¹⁶⁸ Bu Ezra kitabında şu şekilde aktarılmaktadır:

“Sana gelince, Ezra, sendeki Tanrı bilgeliği uyarınca yargıçlar ata. Bunlar Fırat'ın batı yakasındaki bölgede yaşayan bütün halka, Tanrı'nın yasalarını bilenlerin hepsine adalet sağlasınlar. Yasayı bilmeyenlere de siz öğreteceksiniz.

Tanrı'nın Yasası'na ve kralın buyruklarına uymayanlar ya ölümle, ya sürgünle, ya mallarına el konarak, ya da hapsedilerek cezalandırılsın.”¹⁶⁹

Ezra, Yahudiliğin gelişimi için Büyük Meclis'in kurulması, Şabat gününün öneminin artırılması, Yahudi takvimine ilişkin düzenlemeler yapılması, Süleyman

¹⁶⁷ Reuven FIRESTONE, **Yahudiliği Anlamak İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları**, çev. Ç. Erendağ, L.Kartal, 1. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2004, ss.39-40

¹⁶⁸ ISHAHAK, **a.g.e.**, s.96

¹⁶⁹ Ezra 7:25-26

mabedinin yeniden inşası ve önem kazanması, günlük ibadet ve dualara ilişkin düzenlemeler yapılması gibi çalışmalar yapmış ve Yahudilikte ve Yahudiler arasında yeniden dirlik ve düzeni sağlamıştır.

Yukarıda saydığımız Ezra'nın çalışmalarını tek tek başlıklar halinde ele alacağız.

1.2.1. Büyük Meclis'in Kurulması

İkinci Mabed dönemi ile birlikte liderlik ve karar mekanizması görevi, kralların elinden alınmış ve siyasi ve dini otoritesi olan Nehemya ve Ezra önderliğinde kurulan “Büyük Kurul (Meclis)” üyeleri tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır.¹⁷⁰ Ezra, Yahudiliğe ilişkin reform hareketlerini, oluşturdukları bu kurulla birlikte gerçekleştirmiştir.

Büyük Meclis, peygamberler, kahinler ve halkın ileri gelenlerinin bulunduğu 120 üyeden¹⁷¹ oluşmakla birlikte, bunlar Soferim¹⁷² olarak adlandırılan ve Ezra'ya yardım eden katiplerdir. Soferimler aynı zamanda Tevrat metninin düzenlenmesinden de sorumludurlar. Ezra önderliğindeki Soferimlerden oluşan Büyük Meclis, geleneksel Yahudi anlayışına göre Tanah'a son halini vermiştir.¹⁷³

Büyük Meclis'in bazı kaynaklara göre en önemli görevi, Tora'yı korumak ve ona gelebilecek tehlikeleri engellemek amacıyla kanun yapmaktır. Ancak bu kanunlar yeni bir şey oluşturmak için değil, var olanı düzeltmek, korumak için yapılmaktadır. Bu haliyle Büyük Meclis, yasal konularda hükümler çıkaran en üst hukuki otorite

¹⁷⁰ KURT, “İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, s.454

¹⁷¹Yousef EISEN, **Anshei Knesses Hagdolah (The Men of the Great Assembly)**, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/2836143/jewish/Anshei-Knesses-Hagdolah-The-Men-of-the-Great-Assembly.htm (11.04.2024); KURT, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, s.255

¹⁷² Soferim, İkinci Tapınak döneminde Sözlü Kanunun temelini atan bilgin sınıfından oluşan katipler. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/soferim> (16.08.2024)

¹⁷³ İÇTEN, **a.g.e.**, s.4-10

olarak kabul edilmiş ve aldığı kararlar ve yaptığı düzenlemeler nesiller boyunca aktarılmıştır.¹⁷⁴

1.2.2. Şabat'ın Öneminin Arttırılması

Kaldeliler ya da bilinen diğer adıyla Keldaniler¹⁷⁵, günleri yedişer günlük periyotlara ayırmışlar, uğurlu ve uğursuz şeklinde sınıflandırmışlardır. Her yedi günlük periyodun başlangıç gününü de uğursuz saymışlardır. O gün herhangi bir işe başlamanın ya da herhangi bir iş ile ilgilenmenin uğursuzluk getireceğine inanmışlardır. İşte Yahudilikteki Şabat gününün temeli buraya dayanmaktadır.¹⁷⁶

Şabat, Cuma gün batımından başlayıp, cumartesi gün batımına kadar 24 saatlik bir döngüde devam eden ve Yahudiler için çok önemli olan bir dinlenme günüdür.¹⁷⁷ Şabat Yahudiler için en önemli gün olmakla birlikte, Yahudiliğin temel yapı taşlarından sayılmaktadır. Bunun nedeni de Yahudilerin sürgünle birlikte gerek dini, gerekse kültürel anlamda zayıflamaları neticesinde Şabat ve diğer önemli günlere ağırlık vermeleridir. Öyle ki, Yahudilerin hayatlarında yaşadıkları felaketler ve sürgünlerin Şabat kurallarını ihlal etmelerinden kaynaklandığı bile düşünülmektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ KURT, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, s.256

¹⁷⁵ Adını yaşadıkları Kaldea bölgesinden alan, Aramilerin bir kolu olan ve M.Ö. 2000 sonlarında Güney Mezopotamya'ya gelen ve Babil devletinin çoğunluk halkını temsil eden kavim.

Kadir ALBAYRAK, "KELDÂNÎLER", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/keldaniler> (26.04.2024)

¹⁷⁶ Felicien CHALLAYE, **Dinler Tarihi**, çev. Samih TİRYAKİOĞLU, 4. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998, ss.112-113

¹⁷⁷ Ariete F. DE LIMA, Alan F. DE LIMA, "Anthropology: The Shabbat (The Sabbath) The Rest Day of The Jews: The Inclusion of Jews in Democratic and Multicultural And pluralistic Societies", **Cuadernos De Educación Y Desarrollo**, c.15, s.1, 2023, s.115

¹⁷⁸ KURT, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, ss.237-238

Şabat günü Yahudiler için Rabhani geleneğe göre aralarında avlanmak, ateş yakmak, yazı yazmak gibi yasak olan 39 fiil bulunmaktadır.¹⁷⁹ Hatta öyle ki Tanah'ın Çıkış kitabında Şabat'ın önemi şu şekilde ifade edilmektedir:

“Şabat Günü'nü tutmalısınız, çünkü sizin için kutsaldır. Kim onun kutsallığını bozarsa, kesinlikle öldürülmeli. O gün çalışan herkes halkının arasından atılmalı.

Altı gün çalışılacak; ama yedinci gün RAB'be adanmış Şabat'tır, dinlenme günüdür. Şabat Günü çalışan herkes kesinlikle öldürülmelidir.

İsraililer, sonsuza dek sürecek bir antlaşma gereği olarak, Şabat Günü'nü kuşaklar boyu kutlamaya özen gösterecekler.

Bu, İsraililer'le benim aramda sürekli bir belirti olacaktır. Çünkü ben, RAB yeri göğü altı günde yarattım, yedinci gün işe son verip dinlendim.”¹⁸⁰

Yahudilere göre Şabat, “dinlenme, Tanrı'ya yakınlaşma günü” olarak geçmektedir ve o gün hiç kimse, hiçbir iş yapmamaktadır. Bunun sebebi ise, Yahudi geleneğinde “Tanrı'nın dünyayı altı günde yarattığı ve yedinci gün dinlendiği” inancıdır. Bu nedenle Yahudiler, Şabat'a ayrı bir kutsallık atfetmişlerdir. Şabat, Cuma akşamı gün batımı ile başlar, Cumartesi günü akşam gün batımı ile sona ermektedir.¹⁸¹

Şabat gününün kutsallığının kaynağı aslında Tora'nın Yaratılış bölümündeki şu ifadelerde yer almaktadır:

“Gök ve yer bütün öğeleriyle tamamlandı.

Yedinci güne gelindiğinde Tanrı yapmakta olduğu işi bitirdi. Yaptığı işten o gün dinlendi.

¹⁷⁹Muhammed Ali BAĞIR, “Tanrısız Yahudiliğe Doğru: Hümanist Yahudilik ve Temel Değerleri”, **Kalemname**, c.4, s.8, Aralık 2019, ss.190-191

¹⁸⁰Çıkış: 31:14-17

¹⁸¹Ferda Şule KAYA, **İstanbul Yahudilerinin Kimlik Tanımları Üzerine Bir Alan Araştırması**, İksad Yayınevi, 2019, s.40

Yedinci günü kutsadı. Onu kutsal bir gün olarak belirledi. Çünkü Tanrı o gün yaptığı, yarattığı bütün işi bitirip dinlendi.”¹⁸²

Aslında burada dikkati çeken konu genel olarak Yahudi kültüründe yedinci günün odak noktası olmasıdır. Tora'nın ilgili bölümlerinde değinilen konuya bakacak olursak, Tanrı'nın altı günlük çalışması ve artı bir günlük dinlenmesinden bahsedilse de, asıl önemli olan ve vurgulanmak istenen yedi günlük yaratılış süresidir ve bunun insanlara aktarılmasıdır. Daha açık bir ifadeyle Tanrı'nın yapısı ve niteliği gereği yorulmasının imkanı olmadığından dinlenmeye de ihtiyacı yoktur, bu nedenle yedinci gün aslında Tanrı'nın dinlenmesi gereken değil insanlara Tanrı'nın yaratılışın bir hediyesi olarak sunduğu bir gün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle bu yedinci gün olan Şabat Yahudiler için Tanrı'nın bir hediyesi olması bakımından çok önemlidir.

Şabat'ın Yahudiler için bu kadar önemli olması üzerine Ezra, Pazartesi ve Perşembeleri yapılan Tora okuma geleneğini zorunlu hale getirmiş ve ilerleyen dönemlerde Tora okuma günlerine Şabat'ı da ekleyerek Şabat'ın öneminin daha da artmasına vesile olmuştur.¹⁸³ Bu haliyle Ezra Şabat günü Tora okuma geleneğini başlatmıştır.¹⁸⁴

Ezra'nın Yahudiliğe ilişkin diğer düzenlemelerinde değineceğimiz Şabat'tan hemen önce Perşembe günü elbise yıkama geleneği aslında yine Şabat'ın öneminin ve yüceliğinin artırılması şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁸⁵ Bu konuda bazı kaynaklarda farklı yorum yapıldığı da görülmektedir. Söz konusu kaynaklara göre, elbiselerin Şabat'tan önce yıkanmasının nedeni, yıkama ve elbisenin hazır olması işleminin uzun sürmesi ve Şabat'ta çalışmanın yasak olması sebebiyle öncesinde hazır olunmasının sağlanmasıdır.¹⁸⁶

¹⁸² Yaratılış 2:1-3

¹⁸³ Sara E. KARESH, Mitchell M. HURVITZ, **Encyclopedia of Judaism**, Encyclopedia of World Religions, Facts on File, New York, 2006, s.151

¹⁸⁴ Peter HEYLYN, **The History of The Sabbath**, The Ages Digital Library Historical, 1997, s.14

¹⁸⁵ KURT, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, ss.264-265

¹⁸⁶ KURT, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, s.265

Sonuç olarak Ezra ile birlikte Şabat, Yahudiliğin bir gereği olarak yalnızca haftada bir kez dinlenmeye ayrılan bir gün olmaktan çıkmış, özünde sahip olduğu kutsallık sayesinde ve yasaklar, düzenlemeler ile birlikte Yahudiler için çok daha önemli ve özel bir gün haline gelmiştir.

Şabat'ın, Yahudiler için çok daha önemli hale gelmesi neticesinde, hem diğer günlerdeki yaşamı da etkilemesine (öncesinde yapılan hazırlıklar nedeniyle) hem de Tora okumalarında Yahudiler için düşünülenden daha fazla dikkat çekmesine neden olmuştur.¹⁸⁷

1.2.3. Yahudi Takvimine İlişkin Düzenlemeler

Yahudilerin sürgün dönemi dini, kültürel ve sosyo-ekonomik açıdan Babillilerin etkisinde kalarak geçmiştir. Bu etkileşimlerden en önemlisi takvim açısından olmuştur. Yahudilerin halen kullandıkları takvim Babil takvimidir. Hatta o kadar ki takvimdeki ayların isimleri Babil dininin unsurlarını taşımaktadır, buna rağmen Yahudiler bu takvimi benimsemişlerdir.¹⁸⁸

Ezra'nın Yahudi takvimi için yaptığı düzenlemeye bakacak olursak bu konuda net bir bilgi olmamakla birlikte Yahudi takviminin ne zaman başladığının belirlenmesinde Ezra'nın isminin zikredildiği görülmektedir.¹⁸⁹ Çünkü Ezra, Büyük Meclis'in kurucusu ve başkanı olduğu için yapılan düzenlemeler arasında Yahudi takviminin de oluşu düzenlemenin Ezra'ya atfedilmesini sağlar.

Söz konusu düzenlemeyi açacak olursak, Tora'da Yahudi yılbaşı Nisan ayı olarak geçmekte iken, Rabbani geleneğin savunduğu görüşe göre, Ezra'nın yaptığı düzenleme ile birlikte Yahudi takvimi yılbaşı ayı ile başlatılır.¹⁹⁰

¹⁸⁷ H.A. McKAY, *Sabbath and Synagogue: The Question of Sabbath Worship in Ancient Judaism*, Brill, Leiden, 2001, s.44

¹⁸⁸ KURT, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, s.61

¹⁸⁹ KURT, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, ss.166-167

¹⁹⁰ YETİM, *a.g.e.*, s.75 (dipnot:99),

Bazı kaynaklarda Yahudi takvim yılına ait ayların isimlerinin Babil Sürgünü dönüşü verildiği kabul edilmektedir ki bu da bu isimlerin Ezra zamanında verildiğini göstermektedir. Bunlar Tışri, Heşvan, Kislev, Tevet, Şevat, Adar, Ve Adar (artık ay), Nisan, İyar, Sivan, Tammuz, Av, Elul'dur. Ezra'dan önce Yahudi takvimi Nisan ile başlarken Ezra ile birlikte Yılbaşı ayı Tışri kabul edilmiştir.¹⁹¹

Yahudi takviminde ay isimlerinin Ezra tarafından oluşturulduğunun belki de en önemli göstergesi, Babil Sürgününden önce ayların yıl içindeki sayısal sırasına göre nitelendirilmesi ve herhangi bir isimle anılmamasıdır. (Birinci ay, Beşinci ay, Sekizinci ay...vb) Ancak Babil Sürgününden sonra Babil Tanrılarının adları olan Nisan, Sivan, Tammuz, Elul gibi isimler takvim yılı içindeki aylar için kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu isimler ve diğer aylar için kullanılan isimler Babil dilinden gelmektedir. Daha sonrasında da Yahudi takvimi için bu isimler kalıcı hale gelmiştir.¹⁹²

1.2.4. Süleyman Mabedi'nin Yeniden İnşası ve Önem Kazanması

Süleyman Mabedinin yıkılması ve sürgüne gönderilmeleri Yahudilere kendi hayatlarını sorgulama fırsatı vermiş, bu sorgulama sonucunda Yahudiler, hatalı olduklarını ve yanlış yola saptıklarını fark etmişlerdir. Onlara göre yaşadıkları bu aydınlanma Tanrının da onlara yardım etmesini sağlamış ve Tanrı tarafından onlara gerek kimlik, gerekse dini açıdan kendilerini yenilemeleri için fırsat verilmiştir.

Tanrı bunu yaparken Yahudilere seçilmiş ırk olduklarını hissettirmiş ve Babil Sürgünü dönüşü Yahudiler Süleyman Mabedini yeniden inşa etmek için çalışmalara başlamışlardır. Zamanla Yahudiler atalarının sürülmelerine neden olan alışkanlıklarına yeniden sahip olmaya başlayınca mabedin inşası dursa da Tanrı'nın

¹⁹¹ John J. PARSONS, **The Torah's Calendar Mindfulness of The Divine Rhythm**, <https://www.hebrew4christians.com/Holidays/Calendar/calendar.html> (12.03.2024)

¹⁹² Moşe PASENSYA, **Babil'in Kayıp Tanrıları ve İbrani Takvimi**, 2024 <https://www.salom.com.tr/haber/130479/babilin-kayip-tanrilari-ve-ibrani-takvimi> (15.07.2024)

uyarıları ile yeniden inşaaya başlamışlar ve mabedin tamamlanmasıyla ikinci mabed dönemi başlamıştır.¹⁹³

İkinci mabedin inşaatının yapıldığı sıralarda sürgünden dönen Yahudiler ile sürgüne gönderilmeyen ve o topraklara sonradan gelenler arasında sürtüşmeler olmuştur.¹⁹⁴ Sürgünden dönenlerin mabedin yeniden inşasına başlamasından hemen sonra diğerlerinin onlara yardım etmek istemesi ve bu isteklerinin reddedilmesi üzerine onlar bu sefer mabedin inşaatının durdurulmasına uğraşmışlardır.¹⁹⁵ Ezra kitabında buna ilişkin şu ifadeler yer almaktadır:

“Yehudalılar'la Benyaminitler'in düşmanları, sürgünden dönenlerin İsrail'in Tanrısı RAB için bir tapınak yaptığını duyunca,

Zerubbabil'in ve boy başlarının yanına vardılar. “Tapınağı sizinle birlikte kuralım” dediler, “Çünkü biz de, sizin gibi Tanrınız'a tapıyoruz; bizi buraya getiren Asur Kralı Esarhaddon'un döneminden bu yana sizin Tanrınız'a kurban sunuyoruz.”

Ne var ki Zerubbabil, Yeşu ve İsrail'in öteki boy başları, “Tanrımız'a bir tapınak kurmak size düşmez” diye karşılık verdiler, “Pers Kralı Koreş'in buyruğu uyarınca, İsrail'in Tanrısı RAB için tapınağı yalnız biz kuracağız.”

Bunun üzerine çevre halkı Yehudalılar'ı tapınağın yapımından caydırmak için korkutmaya, cesaretlerini kırmaya girişti.”¹⁹⁶

Burada dikkat edilmesi gereken husus, sürgünden dönenlerin haricindekiler için kullanılan “Yehuda” ve “Benjamin düşmanları” ifadesidir. Bu etnik ayrıştırma ifadesi aslında daha önce değindiğimiz kutsal Yahudi ırkı kavramıyla ilişkilidir. Çünkü onlara göre kendileri kutsal ırk, kendileri dışındaki herkes gerçek Yahudi ırkının düşmanıdır. Bir anlamda gerçek İsrail'in düşmanıdır.

¹⁹³ GÜNGÖR, a.g.e., ss.57-64

¹⁹⁴ BEDFORD., a.g.e., s.150

¹⁹⁵ Benedickt HENSEL, “Ezra-Nehemiah and Chronicles—New Insights Into the Early History of Samari(t)an–Jewish Relations”, **Religions**, c.11, s.98, 2020, s.3

¹⁹⁶ Ezra 4:1-4

Görüldüğü üzere, mabedin inşasının durmasına sebep olarak sürgüne gönderilmeyenlerin süreci baltalamaları ve hatta inşanın durması için sorumlu makamlara rüşvet vermesi olarak gösterilmiştir.¹⁹⁷ Bu durum Ezra kitabında şu şekilde ifade edilmiştir:

“Tasarılarına engel olmak için Pers Kralı Koreş'in döneminden Pers Kralı Darius'un krallığına dek rüşvetle danışmanlar tuttular.

Ahaşveroş'un krallığının başlangıcında, Yehudalılar'ın düşmanları Yahuda ve Kudüs'te yaşayanları suçlayan bir belge düzenlediler.”¹⁹⁸

Daha önce de değindiğimiz gibi, Ezra ile birlikte sürgün dönüşünde krallık dönemi sona ermiş ve kahinlerin öneminin arttığı bir döneme geçilmiştir. Bundaki önemli faktör de, Süleyman mabedinin inşası olmuştur. Liderliğin kahinlerin eline geçmesiyle birlikte tek dini otorite kahinler olmuş, “mabed ve kahinlik merkezli” bir Yahudi kimliği kazanılmış ve mabed sayesinde kahinlerin liderliği benimsenmiştir. Bu haliyle hem mabed hem de kahinler Yahudiliğin merkezi unsurları olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁹

Ezra'nın çabaları neticesinde Yahudilik ve sosyal hayatındaki bozulmalar giderilmiş, Yahudiler atalarının hatalarına düştüklerinin farkına varmışlardır. Bunun üzerine Ezra önderliğinde Tanrı ile yeniden ahitleşmişler ve Tanrı'nın emirlerine ve yasalarına uyacaklarına dair söz vermişlerdir. Bu sözlerden biri de mabedi ihmal etmeyecekleri ve ona hak ettiği özeni gösterecekleri olmuştur. Ezra'nın bu gayreti neticesinde mabed eski önemini kazanmış ve önceden olduğu gibi yeniden Yahudilerin ve Yahudiliğin merkezi haline gelmiştir.²⁰⁰

Çoğu kaynak tarafından kabul edilen görüş, Ezra'nın Kudüs'e gönderilme amacının bozulan şehri ve yıkılan mabedi yeniden inşa etmek olduğudur.²⁰¹ Ancak

¹⁹⁷ KNOPPERS, a.g.e., s.9

¹⁹⁸ Ezra 4:5-6

¹⁹⁹ KURT, “İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, ss.456-457

²⁰⁰ GÜNGÖR, a.g.e., ss.64-65

²⁰¹ LEESEBERG, a.g.e., s.55

Ezra'nın fiziki olarak mabedin inşası yanında başka bir önemli katkısı, mabedin manevi anlamda da inşası olmuştur. Bunun gereği olarak da insanların kutsal kitaba uygun yaşam sürmeleri ve kanun esaslarına uygun davranmaları gerekmektedir. Ezra'ya göre, yasa hükümleri uygulandığında ve insanlar kutsal kitaba uygun yaşadıklarında mabed gerçek anlamda inşa edilmiş olacaktır.²⁰²

Ezra, Kudüs'ün ve mabedin yeniden inşası ile üstlendiği reformist görevi nedeniyle hem yaşadığı nesil, hem de sonraki nesiller tarafından saygı görmüştür.²⁰³

Bazı kaynaklara göre ikinci mabedin inşası ile birlikte kutsal kabul edilen sınırların dışında bilerek bırakılan yerleşim yerleri olduğu iddia edilmektedir. Her ne kadar sürgün öncesi kutsal toprak sınırları içerisinde olsa da, sürgün dönüşü uygulanan katı kuralların geçerli olmadığı ve yasakların bulunmadığı gidebilecekleri bir yer olmasını istedikleri için ikinci mabedin inşasında görevli kişilerin bu yerleşim yerlerini bilerek kutsal toprak sınırları dışında bıraktığı iddia edilmektedir.²⁰⁴

1.2.5. Günlük İbadet ve Dualara İlişkin Düzenlemeler

Babil Sürgünü dönüşü Ezra'nın Yahudiliği yeniden yapılandırma çalışmaları sonucu, Yahudiliğin temelinde yatan dua kültürü, ihtida gibi birçok inanç ve adet ortaya çıkmış ve toplumda kök salmaya başlamıştır.²⁰⁵

Babil Sürgünü sonrası mabedin inşası ile birlikte Yahudi halkı için günlük ibadet açısından yeni bir dönem başlamıştır. İkinci Mabedin inşasından önce Yahudi

²⁰² Rabia MERT, “Geçmişten Günümüze Yahudi Düşüncesinde Kudüs”, **Milel ve Nihal**, c.16, s.1, 2019, s.59

²⁰³ Elelwani FARİSANİ, “The composition and date of Ezra-Nehemiah”, **Old Testament Essays**, c.17, s.2, 2004, s.223

²⁰⁴ JATTIAS, BENBASSA, **a.g.e.**, s.58

²⁰⁵ Mahmut AYDIN, **a.g.e.**, s.265

geleneğinde günlük ibadet veya herhangi bir ibadet vakti söz konusu değilken, sonrasında günlük ibadet ve üç kez dua düzenlenmesine gidilmiştir.²⁰⁶

Bu haliyle Yahudilikte günlük ibadet reformunun öncüsü olan Ezra, aynı zamanda gün içerisinde okunması gereken dualar ve bunun vakitleri konusunda da düzenlemeler yapmıştır. Ezra ve önderliğindeki dini heyet (Büyük Meclis) tarafından yapılan bu düzenlemeler neticesinde Yahudiler için günlük ibadet ve bu ibadet vakitlerinde yapılacak dualar belirlenmiştir.

Ezra ve önderliğindeki Büyük Meclis'in önce günlük ibadet sayısını tapınakta icra edilen günlük kurban sayısı olan iki olarak belirlediği, sonra buna bir kurban daha eklenerek üç kurban karşılık üç vakitli günlük ibadet şeklinin belirlendiği aktarılmaktadır. Ezra ile birlikte Yahudi hukukunun bir parçası haline gelen günlük ibadet ve sabah duası olan şaharit, öğlen duası olan minha, akşam duası olan ve zorunlu olmayan arvit ya da maariv olmak üzere üç vakit dua gelenek haline gelmiştir.²⁰⁷

Yine Ezra tarafından yapılan dua eklemelerine şabat günü öğleden sonra ve toplu olarak Pazartesi ve Perşembe günleri yapılan okumaları ekleyebiliriz.²⁰⁸

²⁰⁶ Şinasi GÜNDÜZ, "Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet", **İslami İlimler Dergisi**, c.13, s.2, 2018, ss.222-223

²⁰⁷ GÜNDÜZ, **Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet**, s.223

²⁰⁸ "Gemara bu kutsal törenleri analiz eder; bunlardan ilki toplulukların Şabat öğleden sonra Tevrat'ı okumasıdır. Bu Gemara, bu yönetmeliğin sokak köşelerinde boş boş oturanlar, hafta içi sinagoga gitmeyenler nedeniyle çıkarıldığını açıklıyor.

Gemara, Ezra'nın ikinci emrini tartışıyor: Ve her Pazartesi ve Perşembe günü Tevrat'ı okumaları gerekiyor. Gemara sorar: Bu uygulamayı Ezra mı başlattı?

Gemara cevap veriyor: Başlangıçta bir adamın üç ayet okumasını sağladılar ; veya alternatif olarak üç adamın üç ayet okuduğu . Her iki durumda da üç sayısı üç tür Yahudiye karşılık gelir : Rahipler, Levililer ve İsraililer . Daha sonra Ezra geldi ve üç adamın her zaman okumasını ve bir şehirdeki on aylaka, zamanlarını sinagog ve toplumsal meselelerle uğraşmak için para alan on adama karşılık gelen toplam on ayetin onlar tarafından okunmasını sağladı ." Bkz. Bava Kamma 82a:4-5,7

1.3. Yahudilikte Günlük Hayata İlişkin Düzenlemeler

Ezra'nın yukarıda saydığımız reformlarının haricinde Yahudilik dini ve kültürü açısından yaptığı bazı özel düzenlemeler de bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Bedensel temizliğin herhangi bir sebeple yitilmesi sonucu kişinin yeniden temizlenmesi için Mikve'ye girmesi yeterli görülmüştür. Bu durum Ezra'nın önemli reformlarından birisidir aslında. Çünkü Tora hükümlerine göre bir kişi herhangi bir sebeple bedensel temizliğini yitirse Mikve'de yıkanması yeterli olmayıp şehri terk etmesi gerekmektedir, hatta bu da yeterli olmayıp gün batımına kadar da beklemesi gerekmektedir.²⁰⁹ Ezra sayesinde ise kişinin Mikve'de bedensel temizliğini yapması yeterli görülmüştür. Yine kendisinden devamlı olarak meni çıkan bir erkeğin her seferinde bütün bedenini yıkaması gerektiği belirlenmiştir. Bunun Tora okumaları ve çalışmaları yaparken zorunlu olduğu söylenmiştir.²¹⁰
- Kırsal kesimden insanların Pazartesi ve Perşembe günleri Tevrat okumalarına ve alış-veriş yapmaya şehre gelmesinden dolayı, mahkemelerdeki oturumlar da halkın yoğun olduğu bu günlerde yapılmıştır.²¹¹

²⁰⁹ “Bir erkekten meni çıkınca, bütün bedenini suda yıkayacak ve akşama kadar kirli kalacaktır.

Üzerine meni bulaşan bütün kumaş ve deriler suda yıkanacak ve akşama kadar kirli sayılacaktır.

Ve eğer bir erkek bir kadınla cinsel ilişkiye girerse, onlar suda yıkanacaklar ve akşama kadar kirli kalacaklar.” Bkz. Levililer 15:16-18;

“Eğer aranızdan biri gece emisyonuyla kirlenmişse, ordugâhı terk edecek ve ordugâha bir daha girmemelidir.

Akşama doğru suda yıkanacak ve gün batımında kampa tekrar girebilecek.” Bkz. Tesniye 23:11-12

²¹⁰ “Gemara, on yönetmeliğin sonuncusunu analiz ediyor: Ve seminal emisyon yaşayanlar için suya dalma zorunluluğunu getirdi. Gemara şunu sorar: Ama Tora kanunu bunu gerektirir, şöyle yazılmıştır: "Ve eğer bir adamdan tohum akışı çıkarsa, o zaman o, bütün etini suda yıkayacaktır " (Levililer 15:16). Gemara cevap verir: Tora yasasına göre suya dalma yalnızca kişi teruma veya kurban eti yemek isterse gereklidir. Ezra geldi ve Tora'nın konularını okumak veya çalışmak için bile suya dalmanın gerekli olduğunu belirledi.” Bkz. Bava Kamma 82b:3

²¹¹ “Ezra'nın bundan sonraki emri şudur: Mahkemeler her Pazartesi ve Perşembe günü toplanıp hüküm verirler. Gemara, bu törenin sebebini, yukarıda belirtildiği gibi pazartesi ve perşembe günleri okunan kutsal kitap Tevrat'ı okumak için kırsal kesimden gelen bu günlerde birçok insanın bir şehirde bulunması olduğunu açıklıyor.” Bkz. Bava Kamma 82a:8

- Elbiselerin Perşembe günleri yıkanması istenmiştir. Buradaki amaç Şabat günü çalışmak herkese yasak olduğu için elbiselerin yıkanıp o güne hazır olmasını sağlamak ve Şabat gününe duyulan saygıyı yeni temizlenmiş elbiseler giyerek göstermektir.²¹²
- Yahudiler açısından Cuma gecesi evliliklerde bir davet vaktidir. Bu nedenle Ezra, daha önce Yahudi kültüründe yasak olan sarımsak yemeyi²¹³ Cuma günleri serbest bırakmıştır.²¹⁴
- Kadınların sabahları erken kalkıp, ekmeği pişirmesi istenmiştir. Bunun sabahları erken sokakları dolaşan fakir kimselere yardım amaçlı olduğu düşünülmektedir.²¹⁵
- Kadınların pantolon giymesi gerektiği söylenmiştir. Bunun da sadelik olması amacıyla getirildiği söylenmektedir.²¹⁶
- Kadınların yıkanmadan, temizlenmeden önce saçlarını karışık, düğümlenmiş olmasa bile taraması istenmiştir.²¹⁷ Buradaki amaç kadının Mikve'ye²¹⁸ girmeden önce saçının örgüsüz ve temiz olmasının sağlanmasıdır.

²¹² “Baraita şunu öğretir : Ve kişi perşembe günü çamaşır yıkamalı. Bu , Şabat'a saygı göstererek temiz giysilere sahip olma ihtiyacı nedeniyle başlatıldı.” Bkz. Bava Kamma 82a:9

²¹³ Yahudilerde önceki dönemlerde Levililer Kitabı 11:37-38'deki “...Eğer bu hayvanlardan birinin leşi ekin tohumunun üzerine düşerse, o tohum temiz sayılacaktır. Ama suya konmuş tohumun içine düşerse, tohum sizin için kirlidir.” hükmüne dayanarak yerden sökülmeden önce suyla ıslatıldığı ve bu sebeple kirliliği için sarımsak yenilmesi yasaktı. Ancak Ezra'ya atfedilen serbestlik ile tohum bitkinin hassas kısmı olduğu için tohum üzerine sulama yapılmadığı sürece sökülme anında sarımsağın sulanması onu kirliletmeyecektir.

²¹⁴ “Gemara bir sonraki sıralanan yönetmeliği şöyle açıklıyor: Ve Şabat arifesinde kişi sarımsak yemeli. Bunun nedeni sarımsağın cinsel gücü arttırmasıdır ve Cuma gecesi evlilik ilişkileri için uygun bir zamandır...” Bkz. Bava Kamma 82a:10

²¹⁵ “Sonraki emir şudur: Kadın, ekmeği pişirdiği günlerde erken kalkmalı ve ekmeği yapmalıdır. Bu Gemara, bunun sabahları ekmeği dilenmeye giden yoksul insanlara ekmeği sağlanması amacıyla kurulduğunu açıklıyor.” Bkz. Bava Kamma 82a:12

²¹⁶ “Baraita ayrıca şunları öğretir: Ve bir kadının bir pantolon [sinar] giymesi gerekir . Bu yönetmelik tevazu nedeniyle çıkarıldı.” Bkz. Bava Kamma 82a:13

²¹⁷ “Ve Ezra geldi ve Tevrat'ın asgari yükümlülüğünü ekledi. Saçların düğümlenmediği ve itici bir madde içermediği bilinse dahi taranması zorunluluğunu getirmiştir.” Bkz. Bava Kamma 82b:1

²¹⁸ Mikve, bedensel temizliğini farklı nedenlerle yitirmiş kişinin bedeninin temizliğinin yeniden sağlanması amacıyla Yahudilik hükümleri uyarınca kullanılan içi su dolu havuzdur.

- Seyyar satıcıların mallarını satmalarını kolaylaştırmak, kadınların daha kolay süs eşyası alış-verişi yapmasını sağlamak²¹⁹ ve bazı kaynaklara göre seyyar satıcıların evlere gizlice girmesini ve hoş olmayan olaylara sebebiyet vermesini engellemek amacıyla, şehirlerde serbestçe dolaşmasına izin verilmiştir.

Görüldüğü üzere Ezra'nın yukarıda saydığımız günlük hayata ilişkin düzenlemeleri Yahudilerin dini ve kültürel gelişmelerinde ve yapılanmalarında önemli bir nokta olmuştur.

2. PHILO'NUN YAHUDİLİKLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ

Yahudilik tarihinde Ezra'nın haricinde, çeşitli alanlarda yaptığı çalışmalarla Yahudiliğin değişimine ve gelişimine katkı sağlayan önemli şahsiyetlerden biri de Philo'dur. Philo'nun Yahudilik için belki de en büyük katkısı, sahip olduğu kültürel ve felsefi birikimle Yahudilik temelinde Yunan felsefesi ve Helen kültürünün sentezini oluşturmasıdır.

Philo'yu diğer düşünürlerden ayıran şey, Yunan felsefesi ve düşüncesine derinlemesine hakim olmasına rağmen, zihniyetinin ve görüşünün kesinlikle Yahudi olmasıdır. Philo Yunan felsefesinin yeni yönlerini icat etme eğiliminde olmamış, Yunan düşüncesi ve öğrenimi alanındaki geniş bilgisini Yahudiliği teşvik etmek için kullanmıştır. Hatta Yahudi olmayan nüfus için de Yahudiliğin daha iyi anlaşılması amacıyla kapsamlı yazılar kaleme almıştır. Bu yazılarda Philo'nun amacı, kahramanı olarak gördüğü Musa'yı Platon'dan daha etkili ve görkemli göstermek olmuştur.

Philo'nun çalışmalarında Yahudiliğin değişiminde göze çarpan en önemli etkilerden biri Helenistik Yahudilik, diğeri felsefeyle din arasında kurduğu diyalog ve

²¹⁹ “Gemara, Ezra'nın bir sonraki emrini tartışıyor: Ve seyyar satıcılar tüm kasabalarda dolaşmalı. Bu Gemara, bunun seyyar satıcıların kadınlara yönelik kozmetik ürünleri tedarik etmesinden kaynaklandığını ve bu nedenle Ezra'nın, kadınların kocalarının çekiciliğini kaybetmemesi için bu uygulamayı başlattığını açıklıyor.” Bkz. Bava Kamma 82b:2

buradan türettiği “Logos Doktrini”dir. Yine Philo’nun Tanrı anlayışı ve “Tanrı’nın Birliği Doktrini” onun Yahudiliğin değişimi ve gelişimine katkısı anlamında önemli bir yer tutmaktadır.

2.1. Helenistik Yahudilik

2.1.1. Helenizm – Helenistik Felsefe

Helenizm, Yunan kültürü ile Doğu kültürünün değerlerinin bir bileşimi olarak kabul edilmektedir. Böyle bir bileşim sonucunda ortaya çıkan felsefi akıma da “Helenistik felsefe” denilmektedir.²²⁰

Helenizm terimini ilk kullanan ve geliştiren Johann Gustav Droysen²²¹ olmuştur. Droysen'e göre, Helenizm, Yunan dili ve kültürünün doğu dünyasında yayılması sonucu bu dönemde gelişen evrensel kültür olarak Büyük İskender'le başlayan dönemi kapsayan bir kavramdır. Bununla birlikte Helenistik kültürel çerçeve içerisinde sürekli olarak bir arada olan ve hatta iç içe geçen çok sayıda etnik, kültürel ve dini gelenek mevcuttur. Yahudiliğin de Helenizm’e karşı açıkça kültürel anlamda karşıt olduğunu savunabileceğimiz bir durum bulunmamaktadır.²²² Dolayısıyla Helenizm ve Yahudilik karşıt ve çatışan kavramlar olmaktan ziyade etnik, kültürel ve dini bütünlük içerisinde birbirinden etkilenen kavramlar olarak düşünülmelidir.

Helenizm, Philo'nun düşünce yapısı, yaşam tarzı ve doğal olarak çalışmaları üzerinde derin etki bırakan en önemli düşünce akımı olmuştur. Bunun olması da gayet

²²⁰ Macit GÖKBERK, **Felsefenin Evrimi**, 1. Baskı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, ss.15-16

²²¹ J.G. Droysen (1808-1884) Din bilgini ve aynı zamanda tarihçi olan Alman düşünürüdür. Berlin Üniversitesinde Profesör unvanıyla görev yapmıştır. Orhan HANÇERLİOĞLU, **a.g.e.**, s. 132

²²² M. POPOVIĆ, M. SCHOONOVER, M. VANDENBERGHE (Eds.), **Jewish Cultural Encounters In The Ancient Mediterranean And Near Eastern World**, Brill, Leiden, 2017, s.100

doğaldır. Çünkü Philo, Mısır, Ptolema, Yunan ve Yahudi kültürel etkilerinin birlikte aktığı nehre benzeyen İskenderiye'de doğup büyümüştür.²²³

Helenizm, ayrıca eski Yahudi araştırmalarında da anahtar bir kavram olmuştur. Bununla birlikte, eski Yahudi metinlerinin (özellikle Yunanca yazılanlar) yapısı hakkında yürütülen araştırmalar ve bunun üzerine yapılan tartışmalar, Helenizm kavramının aslında eski Yahudi kaynaklarında sanılanın aksine çok daha fazla etkisinin olduğunu göstermektedir.²²⁴

Geçmişten günümüze Yahudilik ile kültürel anlamda etkileşim içinde olan Helenizmin tek bir felsefi okulla özdeşleştirilmemesi gerektiğini görmekteyiz. Bu nedenle Helenizm'in bir düşünce kalıbına girmesinden ziyade, her okuldan kendini şekillendiren düşünceleri aldığı ve kesinlikle tek bir kültürel anlam ifade etmediğini söyleyebiliriz. Bu nedenle her kültürel yapı Helenizm içinde kendinden bir parça bulacağı için etkileşim içinde olduğu kültürleri çok kolay bir şekilde kendi etkisi altında bırakabilmektedir. Bu nedenle antik Yahudilikten beri Yahudiliği etkilediği ve ortaya Helenistik Yahudilik kavramının çıktığını söyleyebiliriz.²²⁵

Helenistik felsefenin tarihi incelendiğinde Philo'nun yerinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Çünkü Philo, çok iyi bir düşünür olmasının yanında, Yunan felsefesi ve Helen kültürünün Yahudilikle sentezinden yola çıkarak Yahudiliğin değişimi ve gelişimi için bir şeyler üretmeye çalışmıştır. Bunun yanında Philo'nun yazılarında bulunabilecek felsefi herhangi bir şey, güvenilir bir şekilde döneminin gerçek öğretisi olarak kabul edilmiştir. Philo'nun görevi, Helenistik felsefe öğretisinin en iyisinin Tora'dan türetildiğini ve en iyi ifadesini Tora'dan aldığı göstermek olmuştur.

²²³ Aurelian BOTICA, “Windows of the Soul in the Worldview of Philo of Alexandria”, **Perichoresis**, c.15, s.3, 2017, s.6

²²⁴ J. SCALES, “Bathing Jewish, Bathing Greek: Developing an Approach to De-Categorising Hellenism and Judaism”, **Palestine Exploration Quarterly**, c.154, s.3, 2022, ss.171-172

²²⁵ Stanley S. HAKAKAS, “Hellenism and Orthodox Christianity”, **Greek Orthodox Theological Review**, c.51, s.1–4, 2006, s.15

2.1.2. Helenistik Yahudilik

Yahudilik mozağının bileşenlerinden biri de Helenistik Yahudiliktir.²²⁶ Helenistik Yahudilik, Diaspora'daki Yahudiler arasında yaygın olan Yunan kültürünün felsefi inançlarına ve edebi biçimlerine uyum sağlamaya çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır.²²⁷

Helenistik Yahudilik, Kudüs'teki Yahudi algısından çok ayrı bir fikir biçimi olarak kendisini farklı şekillerde göstermektedir.²²⁸ Bu durumda Helenistik Yahudilik için, Yahudiliğin Kudüs sınırları dışında yayılmasını belirtmek için kullanıldığını söylemek yanlış bir ifade olmayacaktır.²²⁹

Helenizm ve Yahudiliğin buluşması, içerik olarak felsefi, yapı olarak dindar olan Yunan düşünce kültürü ile dini bağlamda sağlam olan Yahudi kültürünün buluşması şeklinde tanımlanmaktadır. Bu haliyle Helenistik Yahudilik, İskenderiye, Antakya, Babil, Efes, Kirene ve Kudüs olmak üzere önemli bir kültürel ve dini alanı kapsamaktadır.²³⁰

İskenderiye'de Yunan düşünce yapısı Yahudilik ve kültürü üzerinde güçlü bir etki göstermiştir.²³¹ Bunun sonucu olarak, daha önce birçok dilde tercümesi yapılan Tanah'ın bilinen ilk Grekçe tercümesi olan Septuagint²³² yapılmıştır. Septuagint, Ptolemy II Philadelphus'un²³³ emriyle 70 veya 72 Yahudi bilgini tarafından

²²⁶ Sylwester JEŃDRZEJEWSKI, “Judaizm Hellenistyczny a Antropologia”. Seminare Learned Investigations / Seminare. Poszukiwania Naukowe, 2022, s.44

²²⁷ OTTO, a.g.e., s.16

²²⁸ Dursun Ali AYKIT, “Helenistik Yahudilik Ve Septuagint (lxx) Algısı”, Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII, Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum), 2012, s.167

²²⁹ AYKIT, a.g.e. s.30

²³⁰ JEŃDRZEJEWSKI, a.g.e.. ss.45-46

²³¹ Nesim AYTEPE, “İskenderiye Okulu ve İslam Düşüncesi Üzerindeki Etkileri”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.9, s.İDEKTA, 2021, s.107

²³² Septuagint ya da Septuaginta, Latince 70, Romence yazımıyla LXX anlamına gelir.

²³³ Ptolemy II Philadelphus: M.Ö. 283 yılından M.Ö. 246 yılına kadar Mısır'a hükmeden Ptolemaios kralıdır.

yapılmıştır. Bu tercüme İskenderiye sınırlarında yaşayan ve Grekçe konuşan Helenistik Yahudilere yönelik yapılmıştır.²³⁴

Septuagint, bu haliyle Helenistik Yahudiliğin ilk büyük belgesi olmasının yanında belki de kuruluş belgesi olarak da görülebilir. Bu metinsel dönüm noktası, diasporadaki Yahudilerin Yunancayı zaten uzun süredir ele geçirme sürecinin bir sonucu olarak kabul edilmektedir.²³⁵

Aynı zamanda bu eser Yahudi-Helen edebiyatının da başlangıcını oluşturmaktadır. Bu edebiyatın vücut bulduğu Philo da İskenderiye'de yaşıyordu. Philo, Tanah öğretisinin Yunan teorileriyle birleştirilebileceğine kesin olarak inanıyordu. Onun Tanah yorumu ve dine bakışı böyle bir sentezi bünyesinde barındırmaktadır.²³⁶

Philo için Oxford Hristiyan Kilisesi Sözlüğünde (Oxford Dictionary of The Christian Church)²³⁷ Helenistik Yahudilik kavramı kullanılarak "çağının Helenistik Yahudileri arasında en önemli şahsiyet" ifadelerine yer verildiği görülmektedir.²³⁸

Bazı araştırmacılar, Philo'nun başarısının aslında tamamen kendine ait olmadığını savunmaktadır. Onlara göre, İskenderiye'de yaşayan ve Philo'dan önceki nesil olan bazı Yahudiler, Kutsal yazıları açıklamak için Helenistik felsefeyi kullanmışlardır. Philo, onların öngörülerini miras almış ve genişletmiştir. Philo, kendinden önceki meslektaşlarının birikimleri ile emsalsiz denebilecek çalışmalara imza atmıştır.²³⁹

²³⁴ Salime Leyla GÜRKAN, **Yahudilik**, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2012, s.99;
<https://www.historicjesus.com/glossary/jewsofalexandria.html> (15.05.2024)

²³⁵ RIOS, **a.g.e.**, s.235

²³⁶ MALATY, **a.g.e.**, s.153

²³⁷ Oxford Dictionary of The Christian Church, ilk basımı 1957'de, son basımı 2022'de yayımlanmış, papazlar, din adamları ve dini tarikat üyeleri için, teolojyi, kiliseleri ve mezhepleri, patristik bilimi, İncil'i, Kilise takvimini ve organizasyonunu ve liderlerinin çoğunun biyografik bilgilerini kapsayan temel bir kaynaktır.

<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199642465.001.0001/acref-9780199642465> (14.06.2024)

²³⁸ OTTO, **a.g.e.**, s.16

²³⁹ SELAND, **a.g.e.**

Philo açısından resmin arka planını görebilmek, Philo'nun düşüncelerini ve düşünce yapısını daha iyi anlamak amacıyla, Yahudi kaynaklarına ek olarak, eski Yunan ve Helenistik döneme ilişkin bilgilere de yer verilmesi gerektiğinden²⁴⁰ bu dönemlere ilişkin bilgilere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Modern çalışmalarda Philo'nun genellikle Helenistik Yahudiliğın, Diaspora'da egemen olan Yunan kültürünün felsefi inançlarına ve edebi biçimlerine uyum sağlamaya çalışan türün öncülüğünü yaptığından bahsedilmektedir. Philo'ya yönelik yapılan araştırmalar onun yazılarının özellikle İskenderiyeli ve Romalı yönlerine dikkat çekmiş olsa da, en çok dikkati çeken Yunan felsefe okullarının yöntem ve geleneklerine olan aşinalığıdır. Philo'nun düşüncesindeki Yunan ve Yahudi unsurların birleşimi, sonraki takipçilerinin çoğunu hem büyülemiş hem de rahatsız etmiştir.²⁴¹

Philo açısından Helenizm ve Yahudilik iki ayrı düşünce geleneği olsa da Yahudi ve Helen düşüncesi Philo'nun zihninde o kadar bütünleşmiş ki, onun daha çok Yunan mı, yoksa Yahudi mi olduğu konusundaki tartışmalar önemini yitirmektedir. Bu durumda Philo için kullanılacak belki de en iyi kavram, iki iplikten dokunmuş bir kumaş olarak kabul edilmesi gerektiğidir.²⁴²

Helenistik-Yahudi edebiyatının büyük bir kısmı yok olmasına rağmen Philo bizim için Yahudiliğın İskenderiye'deki gelişiminin tamamını özetlemektedir. Bu nedenle Philo, Yahudilerin doğruluk arayışına, Yunan kültürünün aşılması ve Yahudi tektanrıcılığının, Tora'nın Yunan dünyasına tavsiye edilmesi gibi iki önemli konuda, önemli görevler üstlenmiştir.²⁴³

Bazılarına göre de, her ne kadar Helenizm Yahudi kültürünü olumlu yönde etkilemiş olsa da; Dilbilim, politika ve ekonomi alanlarındaki bu Helenistik etkilerin

²⁴⁰ Jutta LEONHARDT, **Jewish Worship in Philo of Alexandria**, (Texts and studies in ancient Judaism ; 84, Mohr Siebeck, 2001, s.4

²⁴¹ OTTO, **a.g.e.**, s.16

²⁴² OTTO, **a.g.e.**, s.27

²⁴³ BENTWICH, **a.g.e.**, sIII

Musa Yasası'nın²⁴⁴ değersizleştirilmesine yol açtığı ve yabancı bilgeliği, Yunan felsefi düşüncesi ile Yahudiler üzerinde olumsuz bir etki yarattığı da iddia edilmektedir.²⁴⁵

Helenistik Yahudilik yalnızca beklenmedik karmaşıklıklarla değil, aynı zamanda kaçınılmaz belirsizliklerle de doludur.²⁴⁶ Helenistik Yahudiliğin sürekli değişen doğası ve karmaşık yapısı nedeniyle, dönemseller olarak ortaya çıkan durumlarda beklenmedik sonuçlarla karşılaşılabilirdiği gibi, devamlı belirsiz durumlara da karşılaşılabilir. Bu nedenle karşılaşılabilir her durum için esnek olunması gerektiğini ifade etmektedir.

2.2. Din ile Felsefe Diyalogu ve Logos Doktrini

Philo, Platoncu bir filozof olmasının yanında mitzvot kurallarına²⁴⁷ uyan dindar bir Yahudi'dir. Felsefesinde, Yunan felsefesiyle Yahudi Tanrı görüşü arasındaki benzer noktaları ortaya çıkarmaya çalışır. Bu amaçla, Platon felsefesiyle Yahudilik arasında bir çözüm üretme çabasında olmuştur.²⁴⁸

Philo, felsefenin kendisine o kadar çok katkısı olduğunu düşünür ki, ona göre alegorik yorum yaklaşımını kendisine sunan felsefedir. Yine yaklaşım olarak hem rasyonel hem de evrensel anlamda yorumlama yeteneğini felsefe sayesinde edinmiştir. Philo, bu sayede felsefe ile Kutsal Kitap arasında kendisini de dahil ederek mükemmel bir uyumun olduğunu savunmaktadır.²⁴⁹

²⁴⁴ Musa Yasası, "Öncelikle Tevrat veya Tanah'ın ilk beş kitabına atıfta bulunur. Geleneksel olarak Musa tarafından yazılmış olduğuna inanılır fakat günümüzde çoğu akademisyen kanunun çok sayıda yazar tarafından yazıldığını düşünmektedir."

²⁴⁵ Bryan BEECKMANN, "Apologetics Against The Devaluation Of The Mosaic Law In Early Judaism? An Indication Of An Anti-Hellenistic Stance In LXX-Proverbs And The Works Of Philo Of Alexandria", *Scriptura*, c.117, 2018, s.1

²⁴⁶ RIOS, *a.g.e.*, s.243

²⁴⁷ Mitzvot: Tora'da anlatılan ve yapılması gereken kanuni, ahlaki ve ruhani uygulamaları içeren 613 emirdir.

²⁴⁸ Philip SCHAFF, *History of the Christian Church*, Dallas, 2002, s.56

²⁴⁹ Mireille HADAS-LEBEL, *Philo of Alexandria : A Thinker in the Jewish Diaspora*, Studies in Philo of Alexandria, c.7, Brill, Leiden, 2012, s.67

Philo'nun yazılarında bulunan çeşitli felsefi etkileri incelerken, bunların genellikle onun Tanah yorumunda ortaya çıktığı görülmektedir. Felsefi doktrinleri asla kendi çalışmaları için öncelikli kullandığını görmeyiz. Ancak Philo, Tanah'ı yorumlarken felsefi bir yorum gerektiğinde, duruma en uygun doktrinden öğeler almış ve kullanmıştır. Dolayısıyla Philo, önceliği felsefe olmamasına rağmen sürekli felsefeyi kullanmıştır.²⁵⁰

Tanrı ile evren arasındaki ilişkide Philo, mükemmel olan Yaratıcı ile mükemmel olmayan evren arasında birtakım ara varlıkların bulunduğunu düşünmektedir. Bu ara varlıklar değişik felsefi ve dinî geleneklerde, "ilk akıl", "monad", "idealar" veya "Logos" gibi isimlerle anılmaktadır.²⁵¹

Philo'nun çalışmalarını ve külliyatını incelediğimizde "Logos" kavramının çok sık kullanıldığını görmekteyiz. Bu nedenle Philo'nun yukarıda sayılan kavramlardan "Logos" kavramının kendi görüşlerine uygun olduğunu ve bu yüzden o kavramı kullanmayı seçtiğini kabul etmeliyiz.

Logos kavramının Philo'ya uygun olmasının nedeni de bu kavramın Septuagintte sıklıkla "Dabhar Yahweh" (Tanrı'nın Sözü) ifadesindeki "Dabhar" teriminin tercümesi olarak kullanılmasıdır. Philo'dan önce de "Logos" teriminin "Tanrı'nın Bilgeligi" ile eşanlamlı olarak kullanılması, bilgeliğin bir dereceye kadar ayrı bir ilahi varlık olarak anlaşılması gerektiğini göstermektedir.²⁵²

Bazı kaynaklara göre Logos bir doktrin olarak, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu vurgulamak ve Yunan felsefesi ile Helen kültürü etkisi altındaki Yahudi felsefi düşünce yapısı üzerinden geliştirilen Hristiyan felsefi düşüncelerini yaymak amacıyla kullanılmıştır.²⁵³

Philo'nun Logos doktrini daha önceki konulardaki düşünce yapısında olduğu gibi Yunan felsefesi ve Tanah'ın birleşiminden oluşmaktadır. Burada Tanah'taki

²⁵⁰ HADAS-LEBEL, a.g.e., s.175

²⁵¹ SCHENCK, a.g.e. s.56

²⁵² DJAKOVAC, a.g.e., s.6

²⁵³ Muhammet TARAKÇI, "Hristiyanlıkta Logos Doktrini", **Milel ve Nihal**, c.8, s.1, 2011, s.220.

Tanrı'nın sözlerinden yola çıkarak Yunan felsefesinden ve Platon'un "idealar kuramı"ndan²⁵⁴ bir sentez oluşturmaktadır. Philo, Logos doktrinini oluştururken özellikle Platon'un "idealar kuramı"ndan etkilenmiştir. Bunu biraz açacak olursak, Platon'a göre gerçekte var olan dünya, idealar dünyasının bir yansımasıdır. İşte Tora'da da Tanrı insanın kendi yansıması olduğunu söylemektedir. İşte Philo tam da burada insanı Tanrı'nın görünümünün bir yansıması olarak yorumlamış ve Tanrı'nın görünümünü de Logos olarak adlandırmıştır.²⁵⁵

Yukarıda bahsettiğimiz Tanrı'nın insanı kendi yansıması şeklinde yaratmasına ilişkin Tora'da geçen ifadeler şu şekildedir:

“Tanrı, “Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım” dedi, “Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun.”

Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı'nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı.”²⁵⁶

Philo, Logos'un çok biçimliliğinden geniş ölçüde faydalanmıştır. Bu şekilde ona, “babanın ilk doğan oğlu”, “evrenin büyük rahibi”, “fikirlerin fikri”, “meleklerin şefi”, “ikinci Tanrı”, “makrokozmosun arketipi” ve “mikrokozmosun arketipi” gibi farklı anlamlara sahip çeşitli isimler vermiştir.²⁵⁷

Philo'ya göre Tanah'ın yorumlanması, Tanrı'ya benzer bir yaşam sürdürebilmek için ilahi rehberliği keşfetmek amacıyla Tanah'taki Tanrı'nın sözleri

²⁵⁴ İdealar kuramı, görünenin arkasında ideaların, düşüncelerin var olduğunu ve bu düşüncelerin somut olarak algıladığımız nesnelere daha gerçek olduğunu savunan teoridir. Bunu Platon mağara örneği ile açıklamaktadır. Burada mağaranın girişinde duran bir kişi arkadan güneş vurduğu zaman, güneşi görmez sadece mağaranın duvarında ışığı ve gölgesini görür. Bu ışık ve gölgeyi gerçeğin kendisi zanneder, ancak buradaki asıl gerçeklik arkadan vuran güneş ve kişinin bedenidir.

Ömer YILDIRIM (2019), **Platon'un İdealar Kuramı, İdealar Dünyası Nedir?**

[https://www.felsefe.gen.tr/platonun-idealar-kurami-idealar-dunyasi-nedir/\(16.04.2024\)](https://www.felsefe.gen.tr/platonun-idealar-kurami-idealar-dunyasi-nedir/(16.04.2024))

²⁵⁵ TARAKÇI, a.g.e., s.204.

²⁵⁶ Yaratılış 1:26-27

²⁵⁷ DJAKOVAC, a.g.e., s.7

üzerinde düşünmektir. Ona göre bu tefekkürün amacı kesin bir orijinal anlamı saptamak değil, sözcüklerin ötesinde olan Logos'tan bilgi almak için zihni açmaktır.²⁵⁸

Din ile Felsefe öğretileri aslında, Tanrı'nın insanla ilişkisinde arada iyi ve kötü ruhsal varlıklar bulunduğu ve insan ruhunun bazen kalıp değiştirerek farklı alemlere göç ettiği, evreni de ruhsal güçlerin yönettiğine dair inançlar noktasında birleşmektedir. Bunun başlangıcını yapan da Philo olmuştur. Philo'nun Tora'yı yorumlarken Yunan felsefesinden ve Platonun "idealar kuramı"ndan faydalanması da bu durumun tezahürüdür. Philo'ya göre Tora ile Yunan felsefe anlayışı aynı düşünce yapısına sahiptir, bunun nedeni de, Tora'da geçen melek, kişi, olaylar gibi farklı simge ve kavramlarının Yunan filozofların kendi felsefi yaklaşımlarında kullanmış olmalarıdır.²⁵⁹

Philo'nun belki de din ile felsefe diyalogu için en güzel yorumu erdem konusundadır. Philo fazilet ve erdem konusunu işlerken ataları İbrahim, İshak ve Yakub'un sahip olduğu erdemleri esas almıştır. Burada İbrahim, İshak ve Yakub'un bu erdemleri aktardığı ve oradan da nesilden nesile aktararak günümüze geldiği düşüncesine sahiptir. Bunu Tora'nın tefsirinde de izah etmektedir.

Philo'nun her biri erdem edinmenin farklı bir yolunu temsil eden üç atasından İbrahim, erdemini öğretme yoluyla, İshak, doğa yoluyla ve Yakub uygulama yoluyla edinildiğine inanmaktadır. Philo bu durumu Tora'yı alegorik yorum yöntemiyle keşfetmiş olsa da, öğretim, doğa ve uygulama yoluyla edinilen erdem kavramı, Aristoteles kadar erken bir tarihte ortaya çıkan ve daha sonra Philo'nun diğer Platoncular da dahil olmak üzere felsefi çağdaşları arasında kabul gören Yunan felsefesinden gelmektedir.²⁶⁰

²⁵⁸ Paul B. DECOCK, "Philo of Alexandria: A model for early Christian "spiritual readings" of the Scriptures", *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies*, c.71, s.1, 2015, s.8

²⁵⁹ GÖKBERK, *a.g.e.*, ss.26-27

²⁶⁰ SVEBAKKEN, *a.g.e.* s.125

Görüldüğü üzere, Philo, neredeyse her alanda hem Yahudi hem de Yunan felsefi geleneklerinden yararlanmış, kendini bu sentezden çıkacak çalışmalara adanmış bir Yahudi olarak hem Yunan hem Yahudi tarihinde yerini almıştır.

2.3. Philo İçin Kudüs'ün Önemi

Yahudilik tarih boyunca karşılaştığı olaylar nedeniyle birçok kez değişim yaşamak zorunda kalmıştır. Bu yaşanan değişimler neticesinde Yahudi düşünce ve geleneğinde Kudüs'le ilgili nasıl bir süreç yaşandığı ve Kudüs'ün Yahudiler için nasıl kutsal bir şehir haline geldiği önemli bir husus teşkil etmektedir.

Yahudi düşünce ve geleneğinde Kudüs'ün önemli hale gelmesine sebep olan olaylar Davud zamanına kadar uzanmaktadır. Kudüs, Davud zamanına kadar Tanah'ta Yahudiler için herhangi bir dini nitelik arzetmemiş, dini anlamda önemli bir konumda da olmamıştır.²⁶¹ Davud zamanında Kudüs'ün güneyi ve kuzeyini merkezde toplamak ve daha kolay yönetmek amacıyla Kudüs'ün fethedilmesiyle Kudüs şehri, Yahudilerin ve Yahudiliğin siyasi ve dini merkezi olmuştur.²⁶²

Daha sonraki dönemlerde Yahudi düşünce geleneğinde Kudüs, Tanrı tarafından seçilmiş şehir olarak resmedilmiştir²⁶³ ve İsraililer için kutsal bir şehir olarak anılmaya başlamıştır.

Tanah'ta seçilmiş şehir olarak resmedilen Kudüs, aynı zamanda dünyanın da merkezi olarak tanımlanmış ve bu haliyle Yahudiliğin en büyük değerlerinin ve ümitlerinin simgesi olmuştur. Yahudi kutsal metinlerinde Kudüs o kadar önem verilerek, o kadar vurgulu anlatılır ki, Tanrı'nın dünya için bahsettiği on güzelliğin

²⁶¹ Eldar HASANOĞLU, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.24, s.2, 2015, ss.136-137; Fuat AYDIN, "Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs", **Eskiyeni Dergisi**, s.37, 2018, ss. 112-113.

²⁶² GÜRKAN, **Yahudilik**, s.29

²⁶³ Edward KESSLER, **Yahudi-Hristiyan İlişkilerine Giriş**, çev. Nevfel AKYAR, Talha FORTACI, 2020, s.250

dokuzunun Kudüs için, geri kalan birinin dünyanın diğer kısımları için olduğuna inanılmaktadır.²⁶⁴

Philo'ya göre Kudüs, Tanrı tarafından Yahudiler için seçilmiştir ve Tanrı ile insanlar arasındaki ilişkileri temsil etmektedir. Onun görüşlerinde Kudüs, Yahudi kavminin ve dininin sembolü olarak anlam ifade etmektedir. Bu bağlamda Philo, Kudüs'ün Yahudiler için anne gibi kutsal olduğunu, bu sebeple Yahudiler için de Sion'un kızı tanımlamasının kullanıldığını söylemektedir.²⁶⁵

Philo ayrıca Kudüs'ü Yahudiler için o kadar önemli bir yere koyar ki, Kudüs'ü Yahudilerin "ana şehri" olarak nitelendirmektedir. Bazı kaynaklara göre, Philo'nun bu tanımlamayı Diaspora Yahudileri ile Kudüs arasındaki ilişkiyi tanımlamak için kullandığı savunulmaktadır.²⁶⁶

Philo'ya göre, Kudüs'ün biri dünya için, diğeri ruh için olmak üzere iki büyük önemi bulunmaktadır. Kudüs'ün hem şehir olmasının hem de Kudüs'te Süleyman Mabedinin bulunmasından dolayı dünya için önemi bulunmakla birlikte, kutsal şehir olarak adlandırılması, dini anlamda kutsal mekan olması ve Süleyman Mabedinin şehirde bulunmasından dolayı dini anlamda ruh için önemi bulunmaktadır.²⁶⁷

Son olarak diyebiliriz ki, Philo için İskenderiye ne kadar soluduğu hava, konuştuğu dil, gittiği kütüphane ise, Kudüs de onun için bir "metropolis", kendi iç sesi, ruhunun dinlenmesi ve günlük beslenmesidir.²⁶⁸ İskenderiye ne kadar Philo için onu bugünlere getiren ve Philo'nun Philo olmasını sağlayan bir şehir ise, Kudüs de onun Philo olarak kalmasını sağlayan ve onu besleyerek daha da gelişmesini ve ileri gitmesini sağlayan bir şehirdir.

²⁶⁴ Pelin ÇİFT, Ömer Faruk HARMAN, **Kudüs'ün Gizemli Tarihi**, 64. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2023, ss. 15-17

²⁶⁵ E. Adkins CURTIS, **"Jerusalem: The Chosen City Seven Studies on the Symbolism of the City"**, (Unpublished Ph. D. Thesis), Fuller Theological Faculty, 2011, ss. 152-158.

²⁶⁶ Jonathan TROTTER, **The Jerusalem Temple in Diaspora: Jewish Practice and Thought During the Second Temple Period**, c.192, Brill, Leiden, 2019, ss. 190-191

²⁶⁷ Rabia MERT, **a.g.e.**, s.63

²⁶⁸ HADAS-LEBEL, **a.g.e.**, s.66

2.4. İman Esasları Hakkında Görüş ve Düşünceleri

Yahudilikte geçerli iman esaslarının neler olduğu ne Tora’da ne de Nebiim ve Ketubim metinlerinde açık ve net bir biçimde gösterilmemiştir.²⁶⁹ Yahudilikte diğer dinlerin tersine net bir şekilde ortaya konmayan temel iman esaslarını ilk belirleyen Philo olarak kabul edilmektedir.²⁷⁰

Philo’nun belirlediği ve daha sonraki bölümde sayacağımız iman esasları daha çok tevhitle ilgili olduğu kabul edilmiştir. Philo’dan sonra iman esasları ile ilgili çalışma yapan Rabbi Saadia Gaon²⁷¹,dur. Gaon da sekiz maddeden oluşan bir iman esasları listesi hazırlamıştır. Daha sonrasında ise Yahudi iman esasları ile ilgili Yahudiler tarafından genel kabul gören (Reformist Yahudiler hariç, çünkü onlara göre Yahudilik sadece bu dünya ile ilgili olup, öldükten sonraki yaşama inanmamaktadırlar) ve günümüze kadar ulaşan çalışmayı yapan Rabbi Moşe bin Maimon, bilinen adıyla Maimonides’tir. Maimonides de 13 maddeden oluşan bir liste hazırlamıştır.²⁷²

Bu haliyle Yahudilikteki iman esaslarını ilk ele alan Philo, geliştiren Saadio Gaon, son halini veren ve günümüze ulaşan haliyle Yahudiler arasında genel kabul görmesini sağlayan Maimonides olmuştur.

²⁶⁹ Emine TAŞDELEN, “**Yahudilikte Nübüvvet**”, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010, s.16

²⁷⁰ GÜRKAN, **a.g.e.**, s.87

²⁷¹ Saadia Gaon: Arapça’da ismi Said ibni Yakub (Sa’id b. Yusuf) el- Feyyûmî’ olarak geçmektedir. Yahudi felsefesinin babası olarak anılmaktadır ve döneminin felsefesinin en önemli düşünürü olarak kabul edilmektedir. Sami BAYBAL, “Saadia Gaon, Onun Ortaçağ Yahudi Felsefesini Oluşturma Ve Yahudi Dogmasını Yeniden Formüle Etme Çabaları”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.15, s.15, 2003, ss.169-170

²⁷² Mazhar Murat YEMENLİOĞLU, **Dünya Dinleri: Yahudilik**. Gelenek Yayıncılık, Dinler Tarihi Serisi:43, 2020, ss.53-56

2.4.1. Tanrı Hakkında Görüş ve Düşünceleri, Tanrı'nın Birliği Doktrini

Yahudi felsefe anlayışında iman esaslarının oluşturulma ve Tanrı ile ilgili görüş bildirme teşebbüslerinin Philo ile başladığı söylenebilir.²⁷³ Bu itibarla Philo, Yahudi düşünce sisteminde Tanrı hakkında bugün sahip olduğumuz yazılı kaynakları sunan ilk Yahudi düşünür olarak kabul edilmektedir.²⁷⁴

Philo Tanrıyı nitelendirmeyi ve bir kalıba sokmayı uygun görmemektedir. O'na göre Tanrı her şeyin üstünde ve kusursuzdur. Tanrı için insanların kullandığı her kelime yetersiz ve eksiktir. Öyle ki Tanrı bu dünyaya ait güzel, iyi, bilgili her kelimedenden, her nitelemeden uzaktır. Tanrı öyle kusursuz, öyle hatasızdır ki Tanrı'yı anlamak için bu dünyaya ait hiçbir kelime, hiçbir kavram yeterli değildir.²⁷⁵

Philo'nun Tanrı anlayışı, Yunan düşüncesindeki Tanrı anlayışından farklıdır. Yunan düşüncesindeki Tanrı Demiurgos²⁷⁶ anlayışına karşı Philo, “her şeyi yoktan yaratan, yaratması sürekli ve bir anda olan” bir Tanrı anlayışını kabul etmiştir. Philo'ya göre Yunan düşüncesindeki Demiurgos yaratıcı değil, düzenleyen biçim veren, mimari bir Tanrıdır. Bu nedenle Philo'nun kabul ettiği her şeyi yoktan yaratan Tanrı kavramına girmemektedir.²⁷⁷

Philo, Adem'in yaratılışı için iki farklı yaratılış amacı olduğuna dikkat çekmektedir. İlkine göre, Adem Tanrısal bir varlık olarak Tanrıya ilişkin özellikleri taşıyan bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu amaçtaki Adem vücutsuzdur, sadece ruh olarak vardır. Diğerine göre ise, Adem'in maddi olan vücut ile manevi olan akıldan oluştuğundan ve bu haliyle dünyaya ait bir varlık olarak yaratıldığından

²⁷³ Ravza AYDIN, “Yahudi İman Esasları”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.14, s. 25, 2012/1, s.190

²⁷⁴ KAMESAR, **a.g.e.**, s. 10

²⁷⁵ TAŞPINAR, **a.g.e.**, s.153

²⁷⁶ Demiurgos, Yunancada “halk için çalışan, zanaatkar” anlamına gelen ve Plato döneminden beri alemi yaratan için kullanılan terim. Şinasi GÜNDÜZ, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s.93

²⁷⁷ Cemil SENA, **Büyük Filozoflar Ansiklopedisi**, 3.Cilt, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1975, ss.600-601

bahsetmektedir. Sonradan oluşan Adem'in nesli bu ikincide bahsettiğimiz Adem'den türemiştir. Philo'nun anlayışına göre de Tanrı insanın vücudunda değil aklındadır.²⁷⁸

Philo, Tanrı'nın hediyesine layık olana cömert davrandığını ve bu hediyeleri sadece hak edenlere verdiğini, insanların da çabalarıyla Tanrı'dan hediyeler almaya layık olabileceğini düşünmektedir.²⁷⁹

Philo'ya göre Tanrı'nın insana hediye vermesi insanın değerini belirlemez. Tanrı hediye verir çünkü o, doğası gereği lütfekar ve bereketlidir. Hem Philo hem de Pavlus, Tanrı'nın zorlanmadan veya teşvik edilmeden verdiği "karşılıksız" hediyelere inanırlar. Tanrı egemendir ve insanlar tarafından harekete geçmeye zorlanamaz. Ancak Philo'ya göre değer, vermenin bir koşulu haline gelmektedir.

Yine Philo'ya göre Tanrı'nın cömertliği taşan bir çeşme gibidir ve insanın değeri, hediyelerin akışına doğru yönelir. Bir bakıma, insanın değeri manyetiktir. Tanrı'nın hediyelerini, uygun kullanımları için çeker, değersiz olan hediyeleri ise reddetme veya kötüye kullanma yoluyla geri çevirir. Philo, "Alanlar hediyeyle layık olduğunda Tanrı vermekten mutluluk duyar" diyor. Genel anlayışa göre insanın değeri hiçbir zaman vermenin nedeni değildir. Tanrı verir çünkü Tanrı verendir ama Philo için bu bir koşuldur. Philo için insanın değeri bir koşul olmasaydı, Tanrı mantıksız ve ahlaki açıdan sorgulanabilir olurdu.²⁸⁰

Philo, "Yaradılış Üzerine" adlı eserinde Yahudiliğin temel iman esaslarını şu şekilde sıralamaktadır:

1. Tanrı vardır ve hükmeder,
2. Tanrı birdir,
3. Dünya yaratılmıştır,

²⁷⁸ Mustafa ERDEM, **Hz Adem (İlk İnsan)**, 7. Baskı, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, s.29

²⁷⁹ Orrey MCFARLAND, **God and Grace in Philo and Paul**, Novum Testamentum, Supplements, c.164, Brill, Leiden, 2016, s.183

²⁸⁰ MCFARLAND, **a.g.e.**, ss.184-185

4. Yaradılış tektir,

5. Yaradılışı Tanrı'nın takdiri yönetmektedir.²⁸¹

Bu şekilde Yahudi iman esaslarını sıralayan Philo, gerçek anlamda Tanah'a dayanarak ilk defa bir teolojik sistem kurmuştur.²⁸²

Philo'nun kurduğu bu teolojik sistem ile oluşturduğu iman esaslarına göre Tanrı birdir ve yaratılışla birlikte dünyaya tek olan Tanrı hükmetmektedir. Bu durum her ne kadar Tanah'taki anlayış ile uyuşsa da ondan doğmamıştır. Philo, Tanah anlayışından yola çıkarak "Tanrının Birliği" doktrinini oluşturmuştur. Bu doktrine göre Tanrı birdir ve her şeyin yaratıcısı O'dur, dünya üzerindeki bütün varlıkların ilk sebebi O'dur. O mutlak gerçektir, sonsuzdur ve değişmezdir. Bu haliyle O tüm varlıkların üzerindedir.²⁸³

Tanrı'nın birliği Tanah'ın ilgili bölümlerinde şu cümlelerle ele alınmaktadır:

"Dinle ey İsrail! Tanrımız Rab, tek Rab'dir."²⁸⁴

"Bunun için, bugün RAB'bin yukarıda göklerde, aşağıda yeryüzünde Tanrı olduğunu, O'ndan başkası olmadığını bilin ve bunu aklınızdan çıkarmayın."²⁸⁵

"Benden başka tanrın olmayacak."²⁸⁶

Yukarıdaki ifadelerden de anlayacağımız üzere Tanah'ın Tanrı'nın birliği noktasına özellikle vurgu yaptığını görmekteyiz.

²⁸¹ David T. RUNIA, **Philo of Alexandria Comentary Series, On the Creation of the Cosmos according to Moses**, Brill, Leiden, 2001, ss. 92-93

²⁸² Yaşar KUTLUAY, **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, LXIV, Ajans-Türk Matbaası, 1965, s.122

²⁸³ KUTLUAY, **a.g.e.**, ss.122-123

²⁸⁴ Tesniye 6:4

²⁸⁵ Tesniye 4:39

²⁸⁶ Çıkış 20:3

2.4.2. Melekler Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri

Tanrı tarafından gönderilen ilahi dinlerin tamamı, meleklerin var olduğuna inanır ve bunu iman esaslarından kabul ederler. Hatta öyle ki, meleklerin varlığı günümüz Yahudi ve Hristiyan din bilimlerinde "Angeloji" olarak adlandırılan bilimin içerisinde ele alınmaktadır.²⁸⁷

Yahudilikte melek inancına bakacak olursak, bunun oluşmasının uzun bir tarihi sürece dayandığını söyleyebiliriz.²⁸⁸ Öyle ki, diğer ilahi dinlerdeki gibi meleklerle iman açık bir şekilde ele alınmamış, hatta melek inancına fazla önem verilmemiştir. Tora'da meleklerden Tanrı'nın sözlerini, emirlerini, yasaklarını peygamberlere ve insanlara ileten yardımcıları, elçileri olarak bahsedilmiştir.²⁸⁹

Tora'da bunun örneğini şu ifadelerde görmekteyiz:

“RAB'bin meleği göklerden İbrahim'e ikinci kez seslendi:

“RAB diyor ki, kendi üzerime ant içiyorum. Bunu yaptığın için, biricik oğlunu esirgemediğin için

Seni fazlasıyla kutsayacağım; soyunu göklerin yıldızları, kıyıların kumu kadar çoğaltacağım. Soyun düşmanlarının kentlerini mülk edinecek.

Soyunun aracılığıyla yeryüzündeki bütün uluslar kutsanacak. Çünkü sözümü dinledin.”²⁹⁰

Tanah'ta adı geçen (ve melek olarak yorumlanan) ilk melekler Kerubilerdir. Kerubiler daha önceki dönemde melek olarak görülme de, daha sonra göksel ruhlar

²⁸⁷ Murat SERDAR, “Semavi Dinlerde Dört Büyük Melek (Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail)”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.13, s.2, 2008, ss.227-228

²⁸⁸ Ali ERBAŞ, **Melekler Alemi: İlahi Dinlerde Melek İnancı**, 2. Baskı, Nun Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss.70-71

²⁸⁹ Durmuş ÖZBEK, “Bugünkü Semavi ve İlahi Kitaplarda Melekler ve Özellikleri”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.3, s.3, 1990, ss. 305-307

²⁹⁰ Yaratılış 22:15-18

olarak görülmeye başlanmıştır. Philo'ya göre Kerubiler, Tanrı'nın en yüksek ve en önemli kudretini, egemenliğini ve iyiliğini simgeliyorlardı.²⁹¹

Philo, bazı kaynaklara göre melekleri anlatmak için de alegori yöntemini kullanmıştır. Bunu yaparken şu cümleden yola çıkmıştır:

“İlahi varlıklar insan kızlarının güzelliğini görünce beğendikleriyle evlendiler”²⁹²

Philo, bu cümlede Tora'nın melek dediği varlıklara filozofların, Yunanlıların şeytan dediğini dile getirmektedir. Philo'ya göre “melek”, “şeytan” ve “ruh” terimleri aslında aynı varlıkları ifade etmektedir. Philo, meleklerin, şeytanların ve ruhların aynı varlık için kullanılan farklı isimler olduğunu dile getirerek şöyle diyor:

"Eğer ruhların, şeytanların ve meleklerin sadece birer varlık olduklarının farkına varırsanız aynı temel nesneye farklı isimler verirsiniz, o en ağır yükü, şeytan korkusunu veya batıl inançları üzerinizden atacaksınız"²⁹³

Philo burada bunu dile getirirken ayırım yapılması açısından da şunu diyor:

“Yaygın kullanımda iyi ve kötü şeytanlara şeytan, iyi ve kötü ruhlara ruh denilmektedir. Ancak bunlarla insan ile Tanrı arasında ileri ve geri elçiler olarak bulunan ve izzet ve kusursuzluk nedeniyle kutsal ve dokunulmaz kılınan melekleri değil, kutsal olmayan ve bu unvana layık olmayanları aynı anlamda kullanırsanız yanılmazsınız.”

Philo ayrıca Tora'nın bazen meleklerle atıfta bulunmak için "Tanrı'nın oğulları" terimini kullandığını da belirtir. Dolayısıyla Philo, insan eşleri almak için yeryüzüne

²⁹¹ Gustav DAVIDSON, **A Dictionary of Angels Including The Fallen Angels**, 2. Baskı, The Free Press, Los Angeles, 1971, s. 86

²⁹² Yaratılış 6:2

²⁹³ Kevin SULLIVAN, **Wrestling with Angels : A Study of the Relationship Between Angels and Humans in Ancient Jewish Literature and the New Testament**, c.55, Brill, Leiden, 2018, ss. 216-217

inen varlıklar için kullanılan terimler olarak hem "Tanrı'nın oğulları" hem de "melekler" in aynı varlıkları işaret ettiğinden bahsetmektedir.²⁹⁴

Yine Philo, devlerin insanların ve meleklerin çocukları olduğunu açıkça belirtmektedir. Burada, meleklerin doğasının manevi olduğunu, dünyevi olandan farklı olduğunu söyler; bu, melekleri manevi varlıklar olarak yorumlayan onun genel yorumuyla uyumludur. Hatta Philo, Yaratılış'ın devleri insan kızları ve meleklerin torunları olarak tanımladığını, ancak meleklerin gerektiğinde çeşitli biçimlere bürünebildiklerini söylemektedir.

3. MAIMONIDES'İN YAHUDİLİKLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ

Yahudilik tarihinde çalışmaları ve düşünceleri bakımından önemli bir yer tutan Maimonides için Yahudiler tarafından Musa peygamberden sonra gelen en önemli din adamı olduğunu vurgulamak için "Musa'dan (peygamber) Musa'ya (Maimonides) kadar hiçbiri Musa (Maimonides) gibi olmamıştır." ifadesi kullanılmaktadır.²⁹⁵ Bunun sebebi de ilmin neredeyse her alanıyla ilgili olması, hayatını Yahudiliğin ve Yahudi halkının gelişimine adanması, özellikle hem felsefi, hem de hukuki alanda çalışmalar yaptığı çalışmalar ile Yahudiliğin gelişiminde önemli katkıları olmasıdır.

Yahudiliğin gelişimi için Yahudi düşüncesi ile felsefe ilmini harmanlayan Maimonides, bu şekilde Yahudi düşüncesinin felsefi derinlik kazanmasını sağlamış ve bu haliyle Yahudiliği salt bir din olmaktan çıkarıp felsefi bir düşünce sistemine sahip bir dini yapı haline gelmesini sağlamıştır. Bunu da ortaya koyduğu "Delâletü'l-Hâirîn" adlı eseri ile herkese gösterme fırsatı bulmuştur. Yine Yahudi hukuk sistemi (Halakha)'nin düzenli ve sistematik bir şekilde işlenmesini sağlayarak Yahudiliğin gelişimi için önemli bir katkı daha sağlamıştır.

²⁹⁴ SULLIVAN, a.g.e., ss.217-218

²⁹⁵ KREISEL, a.g.e., s.245; KÜÇÜKALİ, a.g.e., s.145

Maimonides'in Yahudiliğin gelişimine belki de en önemli katkısı diye bahsedebileceğimiz, belirlediği on üç maddeden oluşan Yahudilik iman esaslarıdır. Yahudilik iman esasları ile ilgili Yahudiler tarafından genel kabul gören ve günümüze kadar ulaşan listeyi yapan Maimonides'tir. Bu açıdan da Yahudiler için çok önemli bir yere sahiptir. O'nun belirlediği on üç madde günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır. Reformist Yahudiler tarafından kabul edilmeyen bu esaslar gerçek anlamda bu dünya haricinde bir yaşam olduğuna inanan Yahudiler tarafından benimsenmektedir.

Maimonides, Yahudi günlük ibadetlerinin Yahudiler için günlük geleneksel bir ritüel olmasından ziyade, Tanrı ile akılcı bir şekilde iletişim kurmanın bir aracı olduğunu ve süreklilik arz ettiğini savunmaktadır. Bu nedenle Yahudiliğin daha bilinçli bir şekilde yerine getirilmesi için bu ibadetlerin yeniden yorumlanması gerektiğini düşünmektedir.

Maimonides, döneminin en önemli felsefi ve dini figürlerinden biri olarak Yahudilik ile felsefe arasında bir bağ kurulmasını sağlayıp dinin Yahudi toplumu tarafından daha iyi şekilde kavranmasını sağlamıştır. Kendisinden sonra da bu şekilde kendini yetiştiren Yahudi filozoflara referans olmayı başarmıştır.

Maimonides'in Yahudiliğin gelişimi için yaptığı katkılardan ele alabileceğimiz son konu ise "Evrensel Yahudilik"tir. O, Yahudiliğin ve Yahudi düşüncesinin evrensel anlamda anlaşılmasını ve kabul edilmesini amaçlamaktadır. O'nun düşüncesinde Yahudilik salt bir din olmaktan ziyade evrensel bir sorumluluğa sahip insanların yaşam tarzını etkileyen akılcı bir dini düşünce sistemidir. Bu nedenle bunun evrensel bir şekilde benimsenmesini ve Yahudiliğin önemini anlaşılmasını amaçlamaktadır.

3.1. Delâletü'l-Hâirîn ve Yahudi Düşüncesi

Maimonides Talmud'la ilgili çalışmalarının yanı sıra, döneminin önemli filozoflarından biri olarak da kabul edilmektedir. Kaleme aldığı "Delâletü'l-Hâirîn:

"Şaşkınlık İçin Rehber" adlı kitabı, Yahudi din felsefesi konusundaki en büyük çalışma olarak kabul edilmektedir.²⁹⁶

Maimonides'in bu eseri felsefe eğitimi sırasında terimlerin gerçek anlamı ve Tora'da yer alan benzetmeler karşısında kafası karışan öğrencisi Joseph Ben Judah için kafa karışıklığının can sıkıcı terimlerin ve benzetmelerin doğru yorumlanmasıyla aşılabileceğini göstermek ve kendisine rehber olması amacıyla kaleme almıştır.²⁹⁷

Maimonides'in Delâletü'l-Hâirîn'i, eserin tüm özelliklerinden ve O'nun eserde kullandığı ifadelerden yola çıkarak, Tora'nın hükümlerinin hakikatine inanmış, karakter olarak ahlaki tam olan, felsefi eğitim almış ve karşıt fikirler arasında kalmış, yolunu şaşırılmış dinini tam yaşayan insanlar için kaleme aldığını söyleyebiliriz.²⁹⁸

Delâletü'l-Hâirîn, şimdiye kadar yazılmış en önemli Yahudi felsefi eseridir. Kendi zamanından günümüze kadar Yahudi düşüncesindeki farklı akımlar üzerinde keskin bir etki bırakmıştır.²⁹⁹

Delâletü'l-Hâirîn, Maimonides'in dini, felsefi ve tıbbi rehberlik sağlayan felsefesi için tipik bir eserdir. Maimonides'in felsefesinde Tanrı, insana yaşam yolculuğunda insan doğasının zayıflıklarıyla yüzleşmesi için rehberlik eder. Kendi kendine eğitim ve sürekli psiko-eğitim yoluyla, insan bu nitelikleri dönüştürebilir ve dini ve ruhsal mükemmelliğe ulaşabilir.³⁰⁰

Delâletü'l-Hâirîn'i bir felsefi eser olarak kabul eden kaynaklara göre bu eser, görünürde bir Yahudi kitabı olsa da, aslında bir felsefe kitabı olarak kabul edilmektedir. Yazarı her ne kadar din adamı olsa da, filozof yönü daha ağır

²⁹⁶ SHAHAK, a.g.e., s.56

²⁹⁷ Arthur HYMAN, "Jewish Philosophy in The Islamic World" in **History of Islamic Philosophy**, ed. Seyyed Hossein, Nasr, Oliver, Leaman, 4. Baskı, Routledge Taylor and Francis Group, New York, 2002, s.1214

²⁹⁸ DOĞAN, a.g.e., s.61

²⁹⁹ KREISEL, a.g.e., s.245

³⁰⁰ Benjamin GESUNDHEIT, Eli HADAD, "Maimonides (1138-1204): Rabbi, Physician and Philosopher", **IMAJ**, c.7, 2005, s.551

basılmaktadır. Bu eser, bilgisiz kişiler için Yahudi kaynağı, bilgili kişiler için bir felsefi kitaptır.³⁰¹

Delâletü'l-Hâirîn adlı eseri felsefi kitap olarak kabul edenlere göre felsefe ile Yahudilik birbirine yakındır ve Yahudilikte felsefedeki gibi akılcılık ve rasyonalite hakimdir. Maimonides bu eserde, aslında Tora'daki emir ve hükümlerin bazı dogma ve akılcı olmayan öğretilerden oluştuğunu değil tam aksine bu hüküm ve emirlerin ispat edilebilir hükümler olduğunu savunmaktadır.

Maimonides Delâletü'l-Hâirîn ile Yahudilik kurallarını felsefi akılcı bir zemine oturtmaya çalışmaktadır. Burada faydalandığı en önemli kaynaklar da hem Ortaçağ, hem de İslam felsefesine yönelik kaynaklardır.³⁰² Bu eserin aslında Yahudi düşüncesine en önemli katkısı Yahudiliğin temel prensiplerini korumakla birlikte felsefi ve akılcı düşünce yönetimini farklı felsefi bakış açılarıyla değerlendirerek Yahudilik öğretileriyle birleştirmesidir.

3.2. Yahudi Hukuk Sistemi (Halakha)'nın Düzenli ve Sistemik Hale Getirilmesi

Maimonides'in Yahudi cemaati için önemi büyük ölçüde hukuk konusundaki çalışmalarının genişliğine dayanmaktadır. Onun Mişne Tora'sı sözlü kanunun anlamlı ve düzenli hale getirilmesini temsil etmektedir. Maimonides'in Yahudi hukuk sistemi (Halakha) üzerine diğer çalışmaları da bir topluluk üyesinin karşılaştığı çok sayıda ayrıntıya, argümana ve görüşe bir tür düzen ve anlam getirme girişimleri olarak kabul edilmektedir.³⁰³

³⁰¹ Joel L. KRAEMER, "Introduction" in **Perspectives on Maimonides: Philosophical and Historical Studies**, ed. Joel L. Kraemer, The Littman Library of Jewish Civilization, 2008, s. 4

³⁰² DOĞAN, **a.g.e.**, s.2

³⁰³ Oliver LEAMAN, **Moses Maimonides**, Curzon Press, 1997, s.6

Halakha, bizzat Tanrı tarafından Sina'da Yahudi halkına Tora vasıtasıyla açıklanan toplumsal düzenin kutsanmasına ilişkin yasaları, normları kapsamaktadır.³⁰⁴

Maimonides, Halakha'nın Yahudi din alimleri tarafından sistematik kurallar çerçevesinde yasanın yorumlanmasıyla belirlendiğini vurgulamaktadır.³⁰⁵

Maimonides'in Halakha ile ilgili yaptığı çalışmaları ayrıntılı olarak incelediğimizde temel amacının, Yahudi geleneğinin sahip olduğu kusursuz hukuki metinlerinin düzenli, sistematik bir şekilde tasniflenmesi ve genel anlamda metinlerin kataloglanmasının sağlanması olduğu görülmektedir.³⁰⁶

Maimonides'in eseri Mişne Tora Yahudi hukukunun temel taşı detaylı ve sistematik bir biçimde ele alındığı düzenli bir hukuk rehberi niteliğindedir. Maimonides bu eseri sayesinde Yahudi hukukundaki karmaşıklığı ve dağınıklığı ortadan kaldırmak amacıyla çeşitli Yahudi kaynaklarındaki bilgileri bir araya getirmiştir. Kısaca Maimonides'in bu eseri Halakha'nın sistematik bir çerçeveye oturtulmasında en önemli kaynak olmuştur.³⁰⁷

Maimonides, Yahudi hukuk sisteminde sadece hukuki çerçevede konuları sistematik bir şekilde sunmakla yetinmemiş, Yahudi hukukunun teorik anlamda temellerini incelemeyi ve uygulamalı bir biçimde ele almayı hedeflemiştir. Bunu yaparken Yahudi hukukunun felsefi ve mantıksal temellerini de sorgulamıştır. Farklı Yahudi kaynaklarında bulunan hukuki normlar Maimonides sayesinde bir araya getirilmiş, mantıklı ve sistematik bir çerçeveye oturtulmuştur. Maimonides ile birlikte Halakha'nın daha düzenli ve sistematik hale geldiğini söyleyebiliriz.

³⁰⁴ Jacob NEUSNER, **The Halakhah: An Encyclopaedia of The Law of Judaism; Within Israel Social Order**, c.3, Brill, Leiden, 2000, s.xi

³⁰⁵ FINKEL, a.g.e., s.81

³⁰⁶ Hamza ÜZÜM, "Bir Rabbi Olarak Moşe Ben Meymun I", **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, c.15, s.29, 2023, s.699

³⁰⁷ Amy Karen DOWNEY, **Maimonides's Yahweh: Rabbinic Judaism's Attempt to Answer the Incarnational Question**, 1. Baskı, Wipf&Stock, Eugene, 2019, ss.64-66

3.3. Yahudilik İman Esasları

Ortaçağ Yahudilik tarihi açısından en önemli figürlerden olan Maimonides tarafından oluşturulan iman esasları listesi Yahudiliğin gelişimi anlamında en önemli olaylardan biridir. Günümüze kadar birçok kişi tarafından yapılan iman esasları listesi olsa da, Maimonides'in oluşturduğu liste Yahudiler tarafından genel kabul edilen liste olarak kabul edilmektedir.

Maimonides'e göre iman esaslarından birini benimsemeyen bir kimse, Yahudilikten çıkmaktadır. Maimonides tarafından belirlenen iman esasları, günümüzde Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerince kabul edilmektedir. Maimonides'in on üç maddeden oluşan iman esasları, Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerinin dua kitabı olan "Siddur"da yer alır ve her sabah ibadet vakti olan "Şahrit"te okunmaktadır.

Dinde modernleşmeyi savunan Reformist Yahudiler ise Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerinin aksine Maimonides tarafından belirlenen iman esaslarını kabul etmemektedir. Reformist Yahudiler; ruhun ölümsüz olduğuna, Mesih'e, öldükten sonra dirilmeye inanmazlar, Yahudiliğin sadece bu dünyayla alakalı olduğunu savunurlar.

Yahudilik iman esaslarını ilk belirleyen Philo olmuştur. Musa tarafından Tanrı'nın varlığı, Tanrı'nın birliği, Evrenin tek olduğu, Evrenin Tanrı tarafından yaratılmış olduğu ve Tanrı'nın takdiri inancı olmak üzere beş temel esasın ortaya konduğunu belirten Philo'dan sonra iman esasları ile ilgili çalışma yapan Rabbi Saadia Gaon olmuştur.³⁰⁸ Gaon da sekiz maddeden oluşan bir iman esasları listesi hazırlamıştır. Daha sonrasında ise Yahudi iman esasları ile ilgili Yahudiler tarafından genel kabul gören ve günümüze kadar ulaşan çalışmayı yapan Maimonides'tir. Maimonides de 13 maddeden oluşan bir liste hazırlamıştır.³⁰⁹

Maimonides'in belirlediği Yahudilik iman esasları genel olarak şunlardır:

³⁰⁸ Yasin MERAL, "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.52, s.2, 2011, s.244

³⁰⁹ BAYBAL, **a.g.e.**, ss.184-186; YEMENLİOĞLU, **a.g.e.**, ss.53-56

- 1- Tanrı'nın varlığı, tüm varlıkların varlık sebebi olduğu,
- 2- Tanrı'nın birliği, tekliği, eşi, benzerinin olmadığı,
- 3- Tanrı'nın cismani olmadığı, tüm maddi özelliklerden arınmış olduğu,
- 4- Tanrı'nın ezeli ve ebedi olduğu,
- 5- Tüm ibadet, saygı, itaat ve yüceltilme Tanrı'ya aittir.
- 6- Peygamberlik
- 7- Musa'nın peygamberliği ondan önce ve sonra gelen tüm peygamberlerden üstündür.
- 8- Tora Tanrı'dan gelmiştir, O'nun sözleridir ve mevcuttaki Tora'nın tamamı Musa'ya verilen Tora'dır ve Tanrı'dandır.
- 9- Tora, değişmezdir.
- 10- Tanrı, insanların yaptıklarını, isteklerini bilir ve onları ihmal etmez
- 11- Tanrı, emirlerini yerine getirenleri ödüllendirir, yasaklarına uymayanları da cezalandırır.
- 12- Mesih'in geleceğine iman edilmeli ve ne olursa olsun O'nun gelmesi beklenmelidir.
- 13- Tanrı istediği zaman ölüleri hayata döndürecektir.³¹⁰

Maimonides'in iman esaslarına baktığımızda, bu esasları Tora'nın temeli olarak ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. İlk beş esas Tora'nın yaratıcısı Tanrı ile ilgili, altıncı ve dokuzuncu esaslar arasındakiler Tora ile ilgili, geri kalan esaslar ise Tora'ya itaat ile ilgilidir.³¹¹

Bazı kaynaklarda Maimonides'in iman esaslarının bu şekilde gruplandırılmasının felsefi alanda kaleme aldığı Delâletü'l-Hâirîn adlı eserinde işlendiği savunulmaktadır. Bunun sebebi de Delâletü'l-Hâirîn'in üç bölüm şeklinde kaleme alınmasıdır. Delâletü'l-Hâirîn'de de ilk bölümün Tanrı ile ilgili olduğu, ikinci bölümün peygamberlik, vahiy ve Musa ile ilgili olduğu, üçüncü bölümün ise ödül,

³¹⁰ ARAZ, a.g.e.,ss.

³¹¹ Menachem KELLNER, **Dogma in Medieval Jewish Thought: from Maimonides to Abravanel**, Oxford: Oxford University Press, 2004, s.26

ceza, Tanrı'nın tüm hareketlerden haberdar olması ve kadar ile ilgili olduğu görülmektedir.³¹²

Söz konusu kaynaklara baktığımızda gerçekten de Maimonides'in iman esaslarının gruplandırıldığı Delâletü'l-Hâirîn adlı eseri oluşturan üç bölümdeki gruplarla örtüştüğünü görmekteyiz. Maimonides'in aslında hukuki temelle dini anlamda gruplandığı iman esaslarını felsefi eserinde de işlemesi onun birden fazla ilim alanında kendini geliştirmesinin bir yansıması olarak kabul edilmektedir.

3.4. Yahudi Günlük İbadetlerinin Yeniden Yorumlanması

Yahudiliğin tarihsel süreçte yaşadığı olaylar ve geçirdiği evreler göz önüne alındığında Yahudi geleneğinde günlük ibadetlerin hayatlarına girdikten sonra değişimlere uğradığını görmekteyiz. Bu değişimler kimi zaman eklemelerle, kimi zaman çıkarmalarla, kimi zaman da yeniden yorumlama yoluyla zenginleştirilmesi şeklinde olmuştur.

Tora'da Tanrı'ya ibadet ile ilgili olarak şu emirler yer almaktadır:

“Tanrınız RAB'be tapacaksınız. Ekmeğinizi, suyunuzu bereketli kılacak, aranızdaki hastalıkları yok edeceğim.”³¹³

“Tanrınız RAB'bi sevmek, bütün yüreğinizle, bütün canınızla O'na kulluk etmek için bugün size bildirdiğim buyruklara iyice kulak verirsiniz,

RAB ülkenize ilk ve son yağmuru vaktinde yağdıracak. Öyle ki, tahılınızı, yeni şarabınızı, zeytinyağınızı toplayasınız.”³¹⁴

³¹² Suzan ALALU ve diğerleri, **Yahudilikte Kavram ve Değerler: Dinsel Bayramlar, Dinsel Kavramlar, Dinsel Gereçler**, 1. Baskı, Gözlem Gazetecilik, İstanbul, 1996, ss.109-110

³¹³ Çıkış 23:25

³¹⁴ Yasanın Tekrarı 11:13-14

Tora’da ibadetle ilgili bu emirler yer almakla birlikte, ibadetin zamanı, biçimi, sayısı gibi konularda bilgi bulunmamaktadır.

Daha önce, Ezra başlığında değindiğimiz üzere, günlük ibadet ritüeli Babil Sürgünü dönüşü sonrası mabedin inşası ile birlikte Yahudi halkının hayatına girmiştir. Öncesinde herhangi bir günlük ibadet ve ibadet vakti söz konusu değilken Ezra ve önderliğindeki dini heyet (Büyük Meclis) tarafından düzenlemeler yapılarak günlük ibadet ve ibadet vakitlerinde okunacak dualar belirlenmiştir. Bunu belirlerken tapınakta icra edilen Tanrı’ya günlük üç kurban sunma ritüeline istinaden üç vakitli ibadet benimsenmiştir. Ezra ve Büyük Meclis ile birlikte Yahudi geleneğinin bir parçası olan günlük ibadet sabah (şaharit), ikindi (minha) ve akşam (maariv veya arvit) olmak üzere üç vakit şeklinde gelenek haline gelmiştir.³¹⁵

Maimonides döneminde kendisinin İslam kültürünün fazlasıyla etkisi altında kalması neticesinde Yahudilerin ibadetlerinin yeniden yorumlanmasında da İslam geleneğinden etkilendiğini söyleyebiliriz. Maimonides, ibadetin yapılışı ve hazırlığı açısından bazı şekillerde değişikliğe gittiği görülmektedir. İbadete hazırlık aşamasında kolları ve ayakları yıkama, ibadetin yapılışında da tam rükuya gitme ve secde etme gibi şekillerin Maimonides ile birlikte Karai³¹⁶ ve Rabbani³¹⁷ Yahudi geleneğinde ortaya çıktığı görülmektedir. Günümüzde de halen Rabbani Yahudiliğini temsil eden Yemen ve Etiyopya ile birlikte Karai ve Samiri Yahudiliğini temsil eden gruplar halen secde ve rüku ritüellerine ibadetlerinde yer vermektedirler.³¹⁸

Maimonides’in günlük ibadetlerine ilişkin bir başka düzenlemesi de yıl içinde bir gün olan “Yom Kippur”³¹⁹da yapılması için “Neilah (kapanış)” olarak isimlendirilen bir ibadetin oluşturulmasıdır.³²⁰ Maimonides ayrıca, gün içinde kişinin

³¹⁵ GÜNDÜZ, **Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet**, s.222-223

³¹⁶ Karailik: Rabbani literatürü reddederek öğretileri Tanah’a dayandırmayı esas alan Yahudi mezhebi GÜNDÜZ, **Din ve İnanç Sözlüğü**, s.212

³¹⁷ Rabbanilik: Tanah ve Talmud öğretilerini zamanlarına uyarlayarak ortaya çıkan öğretilere uyan Yahudi mezhebi

³¹⁸ GÜNDÜZ, **Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet**, s.215

³¹⁹ Yom Kippur: Yahudilerin kefaret günü diye de adlandırdıkları her yıl oruç tuttıkları güne verilen İbranice isim. GÜNDÜZ, **Din ve İnanç Sözlüğü**, s.399

³²⁰ GÜNDÜZ, **Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet**, s.223

yapacağı ibadet sayısının kişinin yeteneğine göre değişebileceğini, kiminin bir kere, kiminin birkaç kere mabede (Kudüs'e) dönerek ibadetini yerine getirebileceğini belirtmiştir. Maimonides ayrıca ibadet öncesi ve ibadet sırasında uyulması gereken kuralları ayrı ayrı belirtmiştir. Buna göre ibadet öncesi yapılması gerekenleri sabahleyin yapılacak olan ibadet için yüz, el ve ayaklar yıkandıktan sonra ibadete geçilmesi, ibadet mekanının temiz tutulması, ibadet mekanında dikkat dağıtacak nesnelere uzak durulması, ibadete geçmeden önce vücudun örtünmesi ve ibadete niyetin kalben yapılması şeklinde sıralamıştır. İbadet sırasında yapılması gerekenleri ise uygun yeri ve giysiyi seçme, vücudu ibadet için hazırlama, mabede yönelme, ayakta durma, sesi ayarlama, eğilme ve secde olarak sıralamıştır.³²¹

Maimonides'in Mısır ve Yemen'deki Yahudiler için yaptıklarından sonra dini otorite anlamında adını Yahudiler arasında daha çok duyurması neticesinde kendilerini eziyetten kurtarıp maddi ve manevi anlamda rahatlatan Maimonides'in adını günlük yaptıkları "Kaddiş Duaları"nda zikretmeye başlamışlardır. Duada geçen "..... ömrünüzde ve günlerinizde..." ifadelerinden sonra gelmek üzere "Rabbenu Moşe ben Maimon (...Efendimiz Moşe ben Maimon'un ömründe...)" ifadesini koymuşlardır.³²²

3.5. Yahudilik ve Yahudi Felsefesi Arasında Bağ Kurması

Maimonides hayatı boyunca aldığı ilahiyat, astronomi, matematik ve felsefe eğitimleri sayesinde kendini birden fazla alanda geliştirmiştir. Bu sayede Maimonides, çalışmalarında ve düşüncelerinde bu alanlardan fazlasıyla faydalanma imkanı bulmuştur.

Maimonides faydalandığı bu alanlara hep eleştirel yaklaşım sergilemiştir. Bundaki amacı, herhangi bir geleneği, düşünceyi birebir aktarmak yerine farklı düşüncelerden, geleneklerden faydalanarak kendisine bir sentez oluşturmaktır.³²³ Bu

³²¹ GÜNDÜZ, *Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet*, s.232

³²² DOĞAN, a.g.e., s.24

³²³ Hasan AYDIN, "İbn Meymun'da Nedensellik Sorunu", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, s.30, 2020, ss.299-300

sayede gelenekleri ve düşünceleri eleştirel kısımlardan kurtarıp iyi oldukları noktalarda birleştirmiş, kendisine çalışmalarında kullanabileceği bir sentez oluşturmuştur.

Maimonides'in düşüncelerinde en fazla faydalandığı ilmin felsefe ilmi olduğunu söyleyebiliriz. Döneminin en önemli Yahudi filozofu olan Maimonides, Yahudi düşüncesini de yaptığı sentezlerle derinden etkilemiş ve Yahudi felsefe anlayışının seyrini değiştirmiştir. Felsefe alanında Aristotelesten etkilenen Maimonides, Aristoteles felsefesi ile Yahudi geleneği arasındaki çatışmaları ele almış ve Tora'daki emirler ile Yahudi geleneği için rasyonel açıklamalar sağlamaya çalışmıştır.³²⁴

Maimonides'in eserlerindeki felsefe hakimiyeti, felsefeyi her eserinde kullanması ve her yaklaşıma, her düşünceye felsefi bakışı dolayısıyla, felsefeye diğer alanlardan çok daha fazla önem verdiği net bir şekilde hissedilmektedir.³²⁵ Diğer alanlarda yaptığı çalışmalarda da farklı felsefi düşüncelerle bir sentez oluşturarak çalışmalar yapmaktadır.

Maimonides felsefesinde sentez oluştururken özellikle Aristoteles olmak üzere, Platon ve Yeni Platonculuğun fikirlerinden etkilenmiştir. Ayrıca bilindiği üzere Maimonides İslam felsefesinden de etkilenmiştir. Fikirlerinden etkilendiği düşünürler Farabi ve İbn Sina olmuştur. Bu fikirlerin senteziyle Yahudi öğretilerini birleştirmiş ve Yahudi felsefe öğretisini geliştirmiştir.³²⁶

Maimonides'e göre dinin içeriğini ve hakikatini en iyi şekilde aktarmanın yolu ilahiyat ilminin yanında iyi bir felsefe ilmine sahip olmaktır. Felsefe ilminde de daha çok Aristotelesçi bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu yaklaşımda felsefe ile dinin bağlantısından yola çıkan Maimonides, Tora'da aslında başkaları tarafından akılla

³²⁴ GESUNDHEIT, HADAD, a.g.e., ss.550-551

³²⁵ DOĞAN, a.g.e., s.44

³²⁶ KRAEMER, a.g.e., s.4

çeliştiği savunulan ifadelerin mecazi anlamlar içerdiğini, kesinlikle Tora'da akılla çelişen ifadelerin yer almadığını savunmuştur.³²⁷

Maimonides, özellikle Tora'nın Tanrı tasavvuru yaparken kullandığı beşeri özelliklerin felsefe ilmindeki Tanrı tasavvuru ile çatıştığı, felsefe ilminde Tanrı'nın beşeri özelliklerinin olmadığının vurgulandığı ve din ile felsefenin burada çatıştığı düşüncesinden yola çıkmıştır. Maimonides Tora'daki o ifadelerin mecazi olduğunu ve din ile felsefe arasında bir çatışmadan ziyade aynı doğruları savundukları ve aynı sonuca ulaştıkları için bir uzlaşı olduğunu savunmuştur. Maimonides'e göre felsefe ile Yahudilik arasında iç içe geçmiş bir bağlantı vardır ve bu bağlantı sayesinde aktarılmak istenen hakikatler doğru olarak aktarılmaktadır.³²⁸

Maimonides, Yahudilik ile Yahudi felsefesinin aslında tek bir hakikati savunduğunu ve bu hakikate ulaşmanın yolunun da bu iki ilmi birlikte kullanmak olduğunu düşünmektedir. O, Tora'daki ifadelerin derin anlamlarının Yahudi felsefesi ile ortaya konduğunda tam olarak anlaşılacağını savunmaktadır.

Maimonides, sadece Yahudi felsefesine değil aynı zamanda devrindeki diğer felsefi sistemlerine de hakim bir filozoftur.³²⁹ Bu nedenle Yahudiliğin gelişimi için felsefenin her alanından fazlasıyla faydalanmıştır. Maimonides'in çalışmalarındaki genel amaca bakacak olursak, sadece felsefe ile Tora'nın uyumlaştırılmasını değil, aynı zamanda felsefenin farklı yaklaşımlarını kullanarak Yahudiliği yozlaştırılmış düşüncelerden arındırmayı ve bu dinin üzerine daha derin düşünülmesini sağlamayı amaçladığını görebiliriz.³³⁰

³²⁷ KÜÇÜKALİ, a.g.e., s.150

³²⁸ AKŞİT, a.g.e., ss-484-486

³²⁹ ÜZÜM, a.g.e., s.698

³³⁰ Menachem KELLNER, **Maimonides' Confrontation with Mysticism**, The Littman Library of Jewish Civilization, Liverpool University Press, 2006, s.3

3.6. Evrensel Yahudilik Anlayışı

Maimonides, Yahudiliğin doğal bir din olduğunu, bu nedenle evrensel bir sorumluluğa sahip olduğunu savunmaktadır. Ona göre Yahudiliğin var olma amacı somut davranışlara ve soyut düşüncelere sahip insanların ihtiyaçlarına hizmet etmektir. O'na göre Yahudi yasası ve geleneği aslında sadece Yahudilere değil, tüm insanlara ulaşması gereken evrensel bir hizmeti temsil etmektedir.³³¹ Bu da Maimonides'in düşünce yapısında önemli yer tutan "Evrensel Yahudilik" kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Maimonides'in "Evrensel Yahudilik" anlayışının bir yansıması olarak, Yahudiliğe sonradan geçenleri her yönden sıradan Yahudi'ye denk kabul etmesini ve onlarla ilgili olumlu ifadeler kullanmasını gösterebiliriz. Çünkü onların da atası İbrahim'dir ve onlarla Yakub'un soyundan gelenler arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Hatta Maimonides'e göre, Yahudiliğe sonradan geçenler, kendi iradeleri ile Yahudiliği seçtiklerinden Yahudi olarak doğanlardan daha ayrıcalıklıdır.³³²

Maimonides'in geniş bilgi yelpazesine baktığımızda Yahudi hukuk sisteminde yer alan Naohide Yasalarını evrensel ahlak anlayışının temeli olarak görmektedir. Halakha'ya göre, Nuh (tüm insanlığı kapsayan Nuh'un oğulları) yedi emirle bağlıdır: putperestlik, Tanrı'ya küfretme, cinayet, ensest, canlı bir hayvandan kopan uzvu yeme ve soygun yasağı ve bu emirlerle ilgili konularda hüküm verecek mahkemeler kurma zorunluluğu. Bu emirlere baktığımızda hepsinin evrensel olarak tüm insanlığa yönelik olduğu görülecektir. Maimonides, bu emirlerin aynı zamanda insanlığı Tanrı'ya yaklaştıran evrensel ahlak düzeninin kurulmasını sağlamaya yönelik olduğunu savunmaktadır.³³³

³³¹ KELLNER, *Maimonides' Confrontation with Mysticism*, s.1

³³² Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik'te İhtida Meselesi*, İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı 7, 2002, s.51

³³³ Moshe HALBERTAL, *Maimonides: Life And Thought*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2014, s.251

Maimonides'in çalışmalarında ve eserlerinde sıklıkça rastlanılan evrenselci yaklaşım, O'nun etkilendiği görüşlerden elde ettiği sentezin Yahudi düşüncesi ile rasyonel ve akılcılık temelinde entelektüel bir diyalog içerisinde olduğunu bize göstermektedir. Maimonides'in "Evrensel Yahudilik" yaklaşımı O'nun din ile başta felsefe olmak üzere diğer ilim dalları arasında kurduğu mükemmel sentezin bir yansımasıdır.



SONUÇ

Tarih boyunca yaşadığı farklı olaylar ile değişimlere uğrayan Yahudilik, belli başlı kültürlerin etkisi altında yaşanmak zorunda kalsa da, kendi özünü korumayı hep başarmıştır. Bu aslında Yahudilerin sahip olduğu ayrıcalıklı ve diğer ırklardan üstün bir ırk olduklarına yönelik inançlarından kaynaklanmaktadır. Yahudilik tarihi boyunca Yahudiliği etkileyen olayların en önemlisi sürgün dönemleri olmuştur. Özellikle Babil Sürgünü Yahudiliğin yeniden doğuşunu simgelemektedir. Sürgün dönüşü milli benlik ve kutsal soy kavramları çevresinde Ezra önderliğinde birleşen Yahudiler, Tanrı'nın kendilerine sahip çıktığını, yeniden doğuşa izin verdiğini, çünkü Tanrı'nın kendilerini seçilmiş ırk olarak gördüğünü düşünmektedirler. Bu nedenle sürgüne de atalarının Tanrı'yla yapılan akdi bozacak şekilde hareket etmelerinden dolayı gönderildiklerini düşünmektedirler.

Yahudiler Babil Sürgününde oldukları sürede Babil kültürüne adapte olmak yerine kendi kutsal toprakları olarak gördükleri Kudüs'e dönmek arzusuyla kendileri için hep bir lider beklemişlerdir. Sürgünden yaklaşık 80 yıl sonra Ezra'nın Babil'den dönüşü ile onların bu özlemi son bulmuştur. Ezra, Nehemya'nın yanında yüklendiği bu misyonla beraber hem Yahudilik hem de Tora'da yaptığı değişimler ile Yahudi tarihinin en önemli figürlerinden biri olmayı başarmıştır.

Tora, Tanrı'nın sözlerinden ve yasalarından oluştuğu için Yahudiler açısından en önemli yazılı kaynak olmuştur. Ezra da Yahudilikle ilgili değişimlerini insanlara kabul ettirebilmek için onları Tora'ya dayandırmıştır. Bu nedenle Ezra, Yahudilikle ilgili değişimlerden önce Tanah'la ilgili dönemin şartlarına göre değişimler yapmıştır. Ezra'nın Tora'ya yönelik değişimleri de Tora'nın yeniden tesisi ve yazılması, Tora'nın dilinin ve yazı karakterinin değiştirilmesi, Tora'nın yorumlanması ve sözlü okunması şeklinde sıralanmaktadır.

Tora'nın tanrının sözlerinden ve yasalarından oluştuğunu söyleyen Ezra dönemi ve sonrasında Tanah Yahudilik için en önemli kaynak olmuştur. Yahudilik

için rehber olduğunu düşünen Ezra, Tora'yı yeniden derlemiş ve yazmıştır. Ezra değişimlerini insanlara kabul ettirmek için onları Tora'ya dayandırmaya gayret etmiştir. Yahudiliğe ilişkin nerdeyse tüm kaynaklarda Tora'nın Ezra tarafından yeniden yazıldığı kabul edilmektedir. Bu nedenle Tora'nın yazımının ve derlenme işleminin Ezra tarafından tamamlandığı ve günümüzdeki halini Ezra sayesinde aldığı kabul edilmektedir. Bundaki en büyük kanıt da Tora'nın Ezra sonrası döneme ilişkin bilgi ihtiva etmemesidir. Ezra, Tora'nın Yahudiler tarafından kolay anlaşılması ve uygulanması konusuna dikkat etmiştir. Bu nedenle Ezra Tora'nın dilini halkın anlayacağı günümüz İbranicesine benzer bir dile çevirmiş ve yazı karakterini de asuri yazı stili yapmıştır. Ezra'nın Tora'ya yönelik değişimleri bunlarla sınırlı kalmamış, halkın Tora'yı daha iyi anlayabilmesi için Tora'nın hükümlerinin açıklanması, yorumlanması ve Tora'nın düzenli olarak okunması sağlanmıştır. Tora'nın hükümlerinin açıklanması ve yorumlanması da "Midraş" kavramıyla açıklanmıştır. Ezra döneminden sonra da Tora'nın okunması ve yorumlanması gelenek haline gelmiştir.

Yahudilik için yapacağı değişimlerin zeminini hazırlayan Ezra, Tora'nın yeniden tesis edilmesi ve yazılması ile bu değişimleri başlatmıştır. Dönemin Pers Kralı Artahşaşa tarafından Kudüs'e görevlendirilmesini fırsat bilen Ezra, sürgündeki Yahudilerin büyük çoğunluğunun kutsal topraklara geri dönmesini sağlamıştır. Ezra, Kudüs'e geldikten sonra, Yahudilik için yapılacak ilk değişimleri, kutsal Yahudi ırkının kabul edilmesi ve yabancılarla evliliklerin yasaklanması olarak görmüş ve Yahudilerin kendilerinden olmayan biriyle evlenmesini yasaklamıştır. Bunu yapmasındaki en önemli neden kendilerini kutsal soy olarak görmeleri ve bu soya yabancı bir genin girmesini istememeleridir.

Ezra sürgün dönüşü yapmayı düşündüğü değişimleri Nehemya ve kendisinin önderliğinde kurulan "Büyük Meclis" adlı bir kurul vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Bu kurul aldığı kararlar ve yaptığı düzenlemeler ile Yahudiliğin değişimine önemli katkılar sunmuştur. Yine Ezra'nın yaptığı değişimlerden biri de yapılan düzenlemeler ve konulan yasaklar ile Şabat gününün öneminin artırılması olmuştur. Ezra sayesinde Şabat günü klasik dinlenme günü olarak görülmekten çıkmış, Yahudiler için çok daha

önemli bir gün haline gelmiştir. Büyük Meclis tarafından yapılan düzenleme ile Tora'da Yahudi yılbaşı dini açıdan Nisan ayı olarak geçerken Yahudi takviminin resmi yılbaşı "Roş Ha-šana" olarak belirlenmiştir. Yahudi takviminde geçen ay isimleri Babil Tanrılarının isimleri ile anılmaya başlanmıştır. (Nisan, Sivan, Tamuz, Elul gibi). Ezra'nın belki de değişim yönünden en önemli katkılarından birisi Süleyman Mabedi'nin yeniden inşası olmuştur. Mabedin inşası ile birlikte Ezra'nın bir diğer değişimi olan günlük ibadet ve üç kez dua yapılması uygulanmaya başlanmıştır. Ezra son olarak Yahudiliğe ilişkin günlük işler ve kişisel bakıma önem verilmesine yönelik değişimlerde de etkili olmuştur.

Ezra gibi Yahudiliği yeniden tesis edecek kadar etkili olmasa da, Philo da yaşadığı dönemde Yahudiliğin değişimine katkıda bulunmuştur. Philo'nun öncelikle Tanah'ın alegorik yaklaşımla yorumlanması yönündeki katkısı gerçekten çok önemlidir. Alegorik yaklaşımda metinlerin herkesin anladığı anlamı dışında sadece o konuda yetkin kişilerin anlayabileceği gizli anlamlarının olduğu gerçeğinden yola çıkarak bu anlamın ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Buradan anladığımız Philo, Tanah'ın herkesin anladığı anlamlar dışında çok daha gizli ve kıymetli anlamlar taşıdığını düşünmektedir. Ancak Philo alegorik yaklaşımının aşırısından da kaçınmıştır. Tanah bütünüyle gizli anlamlar taşımamaktadır, aynı zamanda herkes tarafından anlaşılabilir kısımlarının da olduğunu kabul etmektedir.

Philo'nun, Tanah'la ilgili Yahudiliğin gelişimine yaptığı katkı alegorik yaklaşımla yorumlama olsa da, Yahudiliğin gelişimi için çok önemli bir kavramı da literatürde kabul görmüştür. Bu da "Helenistik Yahudilik"tir. Philo, Yahudi olmasının yanında Helenistik düşüncenin yoğrulduğu İskenderiye'nin sosyo-kültürel yapısından kaynaklı hem Yunan felsefesine, hem de Helen kültürüne hakimdir. Bu nedenle kendi düşünce yapısında Yahudilikle birlikte Yunan felsefesinin ve Helen kültürünün bir sentezini oluşturmuştur. Helenizm ve Yahudiliğin sentezinden oluşan Helenistik Yahudilik, Yahudiliğin saf Yahudi ırkı anlayışında değil Kudüs dışında da etkili olduğunu göstermek anlamında önemlidir.

Philo, hem bir Platoncu filozof, hem de dindar bir Yahudi olması hasebiyle din ile felsefe diyalogunu yapan ve bunu Yahudiliğin gelişimi için kullanan bir figür

olmuştur. Philo Tanah'ın yorumlanmasında felsefeyi kullanmaktan çekinmemiştir. Bu yorumlamanın neticesinde Philo'nun bir başka değişime katkısı olan "Logos Doktrini" ortaya çıkmıştır. Buna göre, Tanrı'nın Tora'daki sözlerinden yola çıkarak Platon'un felsefesi ile yorumlama yapan Philo, insanı Tanrı'nın dünyadaki yansıması, görünümü olarak yorumlamış ve Tanrı'nın bu görünümüne de Logos adını vermiştir.

Philo için Yahudiliğin değişimi bağlamında Kudüs önemli bir yer tutmaktadır. Kudüs'ün Yahudiler için dini ve siyasi merkez haline gelmesi Davud zamanında fethedilmesiyle gerçekleşmiştir. Sonrasında Kudüs, Tanrı tarafından seçilmiş şehir olarak kabul edilmiş ve Yahudiler için kutsal bir şehir haline gelmiştir. Son olarak Philo'nun Tanrı ve melekler bağlamında Yahudi iman esaslarına ilişkin görüşleri ile Yahudiliğin değişimine katkıda bulunduğunu görmekteyiz. Philo, Yahudi iman esaslarını belirleyen ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Bu haliyle Philo, Tanah'a dayanarak ilk defa bir teolojik sistem kurmuştur. Kurduğu bu sistem ile Tanrı birdir anlayışını kuvvetlendirmiş ve "Tanrı'nın Birliği Doktrini"ni literatüre yerleştirmiştir. Yine Philo, Yahudi literatüründe Tanrı hakkında yazılı kaynağı sunan ilk düşünür olarak kabul edilmektedir.

Ezra ve Philo dışında Yahudiliğin gelişimi için çalışmalar yapan bir diğer önemli isim Maimonides'tir. Maimonides hayatın kendisine getirdiği zorluklar nedeniyle farklı ülkeler ve farklı kültürler içinde yaşamıştır. Bu durum O'nun Yahudilik ve geleneği için önemli biri olmasını sağlayan en önemli nedendir. O, gördüğü farklı ülkeler ve kültürler sayesinde siyasi, kültürel, ilmi ve dini alanlarda kendini geliştirmiş ve dini, felsefi, matematik, astronomi gibi farklı alanlarda eğitim almıştır.

Maimonides, Endülüs medeniyetinin yaygın olduğu coğrafyada yetişmiştir. Onu diğerlerinden farklı kılan en önemli nokta, Yahudiliğin gelişimi için hukuki, felsefi ve dini anlamda çalışmalar yaparak bu çalışmalarını bir sentez içinde sunmaya çalışmasıdır. Mişne Tora adlı eseri Yahudi hukukuna ve dinine ilişkin öncü niteliğinde bir eser niteliği taşımaktadır. Mişne Tora günümüze kadar geçerliliğini korumuş ve Yahudi geleneğinde çok önemli bir yer edinmiş eserdir.

Maimonides'in Yahudilik dinine ve geleneğine bir diğer hediyesi Delâletü'l-Hâirîn adlı eseri olmuştur. Bu eser sayesinde Yahudi düşüncesine felsefi derinlik kazandırmıştır. Maimonides bu eseri ile Tora'daki hükümlerin mecazi anlamı karşılığında kafası karışanlar için rehber olmasını hedeflemiştir.

Maimonides Yahudi hukuk sistemi (Halakha)'nın düzenli ve sistematik bir şekilde işlenmesini sağlayarak Yahudiliğin gelişimi için önemli bir katkı daha sağlamıştır.

Philo ile başlayan Yahudi iman esasları(emunot) daha sonra Saadia Gaon tarafından 8 madde olarak belirlenmiştir. En son ve günümüzdeki halini alacak şekilde 13 madde olarak Maimonides tarafından yeniden düzenlenmiştir.

Maimonides bu saydıklarımız haricinde günlük ibadetlerin yeniden yorumlanması yoluyla kurallar belirlenmesi, "Evrensel Yahudilik" kavramının literatüre kazandırılması ve Yahudilik ve felsefesi arasında bir bağ kurulması gibi hususlarda Yahudiliğin gelişimine çok önemli katkılarda bulunmuştur.

Özetle, Yahudiliğin tarih boyunca karşılaştığı olaylar ve geçirdiği dönemler neticesinde birtakım değişikliklere uğradığı görülmektedir. Bu da bize gösteriyor ki Yahudilik, Musa dönemindeki saf haliyle kalmamış asli yapısından uzaklaşmış ve çok şey ilave edilmiştir. Bu değişikliklerin temeline inildiğinde karşımıza Yahudi tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan üç isim çıkmaktadır: Ezra, Philo ve Maimonides. Bu isimlerin Yahudilikte yaptığı değişiklikler, Yahudiliğin günümüzdeki son şeklini almasında büyük rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

ADAM, Baki; **Yahudilik Ve Hıristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışılabilir Konuları**, 1. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011

AKŞİT, Mirpenç; “Musa İbn Meymûn’un Düşüncesinde İnsan ve Tanrı İlişkisi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.19, s.2, 2019, ss. 482-494

ALALU, Suzan ve diğerleri; **Yahudilikte Kavram ve Değerler: Dinsel Bayramlar, Dinsel Kavramlar, Dinsel Gereçler**, 1. Baskı, Gözlem Gazetecilik, İstanbul, 1996

ALICI, Mustafa; “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, **AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, c.3, s.7, Eylül 2015, ss. 9-29

ARAZ, Ö. Faruk; **Yahudilikte Tefsir Geleneği, Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi**, 1. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2019

ARCHER, Peter; **Dinler Tarihi 101: Allah'tan Zen-Budizm'e, Dünya Dinlerini Şekillendiren Önemli Kişiler, Ritüeller ve İnançlar Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey**, çev. Simge KAYTAN, 5. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2020

ARMSTRONG, Karen; **Tanrı'nın Tarihi**, çev. O. Özel, H. Koyukan, K. Emiroğlu, 7. Baskı, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2019

ATAY, Hüseyin; **Delalet'ül-Hairin Filozof Musa İbn Meymun El-Kurtubi**, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, Ankara, 1974

ATTIAS, J. Christophe ve Esther Benbassa, **Paylaşılmasın Kutsal Topraklar ve İsrail**, çev. Nihan ÖNOL, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012

AYDIN, Fuat; “Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs”, **Eskişeni Dergisi**, s.37, 2018, ss. 109-125

AYDIN, Hasan; “İbn Meymun'da Nedensellik Sorunu”, **FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)**, s.30, 2020, ss. 297-327

AYDIN, Mahmut; **Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi**, 2. Baskı, Ensar Yayınları, Samsun, 2011

AYDIN, Ravza; “Musa b. Meymun'a Göre Yahudi İnanç Esasları”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2012

AYDIN, Ravza; “Yahudi İman Esasları”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.14, s. 25, 2012/1, ss. 189-210

AYKIT, Dursun Ali; “**Helenistik Yahudilik Ve Septuagint (Ixx) Algısı**”, Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII, Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum), 2012

AYKIT, Dursun Ali; **Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo**, 1. Basım, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2019

AYTEPE, Nesim; “İskenderiye Okulu ve İslam Düşüncesi Üzerindeki Etkileri”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.9, s.İDEKTA, 2021, ss. 105-116

BAĞIR, Muhammed Ali; “Tanrısız Yahudiliğe Doğru: Hümanist Yahudilik ve Temel Değerleri”, **Kalemname**, c.4, s.8, Aralık 2019, ss. 177-209

BAYBAL, Sami; “Saadia Gaon, Onun Ortaçağ Yahudi Felsefesini Oluşturma Ve Yahudi Dogmasını Yeniden Formüle Etme Çabaları”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.15, s.15, 2003, ss. 169-187

BECKING, Bob; **Ezra, Nehemiah and the Construction of Early Jewish Identity**, 1. Baskı, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011

BEDFORD, Peter R.; “Diaspora: Homeland Relations In Ezra-Nehemiah”, **Vetus Testamentum**, c.52, s.2, 2002, ss. 147-165

BEECHER, Willis J.; “**The Postexilic History Of Israel**”, Auburn Theol. Seminary, Auburn, 1889

BEECKMANN, Bryan; “Apologetics Against The Devaluation Of The Mosaic Law In Early Judaism? An Indication Of An Anti-Hellenistic Stance In LXX-Proverbs And The Works Of Philo Of Alexandria”, **Scriptura**, c.117, 2018, ss. 1-10

BENTWICH, Norman; **Philo-Judaeus of Alexandria**, 1. Baskı, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1910

BESALEL, Yusuf; **Yahudi Tarihi, "Kronolojik Yahudi Tarihi, 104 Dünya Yahudi Cemaati, İsrail ve Türkiye-İsrail İlişkileri"**, 1. Basım, Üniversal Yayın, İstanbul, 2000

BIRNBAUM, Ellen ve John M. Dillon, **Philo of Alexandria: On the Life of Abraham : Introduction, Translation, and Commentary**, Philo of Alexandria Commentary Series c.6, Brill, Leiden, 2021

BLENKINSOPP, Joseph; **Judaism, the First Phase: The Place of Ezra and Nehemiah in the Origins of Judaism**, 1. Baskı, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan, 2009

BORGEAUD, Philippe; **Karşılaşma Karşılaştırma, Dinler Tarihi Araştırmaları**, çev. M. Emin ÖZCAN, 1. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999

BOTICA, Aurelian; “Windows of the Soul in the Worldview of Philo of

Alexandria”, **Perichoresis**, c.15, s.3, 2017, ss. 3-20

CEBE, Arzu; “**Talmud ve İsrail Hukuk Sistemindeki Yeri**”, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2020

CHALLAYE, Felicien; **Dinler Tarihi**, çev. Samih TIRYAKIOĞLU, 4. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998

CURCIO, Janice Ann; “**Genesis 22 And The Socio-Religious Reforms Of Ezra And Nehemiah**”, Doctora Thesis, Brunel University, 2010

CURTIS, E. Adkins, “**Jerusalem: The Chosen City Seven Studies on the Symbolism of the City**”, (Unpublished Ph. D. Thesis), Fuller Theological Faculty, 2011

ÇİFT, Pelin ve Ö. Faruk Harman, **Kudüs’ün Gizemli Tarihi**, 64. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2023

ÇİNPOLAT, Salih; “Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma Ve Çoğalmanın Yeri Ve Önemi”, **Dini Araştırmalar**, c.20, s.51, 2017, ss. 137-152

DALKILIÇ, Bayram; “İskenderiye’li Yahudi Filozof: Philo, Eserleri ve Felsefi Yöntemi”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.15, s.15, 2003, ss. 61-79

DAVIDSON, Gustav; **A Dictionary of Angels Including The Fallen Angels**, 2. Baskı, The Free Press, Los Angeles, 1971

DAVIDSON, Herbert A.; **Maimonides: The Man And His Works**, Oxford University Press, New York, 2005

DECOCK, Paul B.; “Philo of Alexandria: A model for early Christian “spiritual readings” of the Scriptures”, **HTS Teologiese Studies/ Theological Studies**, c.71, s.1, 2015, ss. 1-8

DE LIMA, Ariete F. ve Alan F. De Lima, “Anthropology: The Shabbat (The Sabbath) The Rest Day of The Jews: The Inclusion of Jews in Democratic and Multicultural And pluralistic Societies”, **Cuadernos De Educación Y Desarrollo**, c.15, s.1, 2023, ss. 115-129

DEMİRCİ, Kürşat; “Yahudi Mistisizminin Temel Özellikleri ve Gelişimi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.1, s.4, 2012, ss. 7-18

DJAKOVAC, Aleksandar; “Logos Kod Filona Aleksandrijskog: Sinteza Dve Tradicije”, **Theoria, Beograd**, c.63, s.4, 2020, ss. 5-15

DOĞAN, Hatice; “**İbn Meymun’un Hayatı, Eserleri ve Delâletü'l-Hâirîn Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme**”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009

DOWNEY, Amy Karen; **Maimonides's Yahweh: Rabbinic Judaism's Attempt to Answer the Incarnational Question**, 1. Baskı, Wipf&Stock, Eugene,

2019

DUNN, Peter M.; “Maimonides (1135–1204) And His Philosophy of Medicine”, **Archives of Disease in Childhood - Fetal and Neonatal Edition**, c.79, sy.3, 1998, ss. 227-228

ERBAŞ, Ali; **Melekler Alemi: İlahi Dinlerde Melek İnanç**, 2. Baskı, Nun Yayıncılık, İstanbul, 2012

ERDEM, Mustafa; **Hız Adem (İlk İnsan)**, 7. Baskı, TDV Yayınları, İstanbul, 2012

FINKEL, Avraham Yaakov; **The Essential Maimonides: Translations of the Rambam**, 1. Baskı, Jason Aronson Inc., New Jersey, 1996

FIRESTONE, Reuven; **Yahudiliği Anlamak İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları**, çev. Ç. Erendağ, L.Kartal, 1. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2004

FRIEDMAN, R. Elliott; **Kitabı Mukaddesi Kim Yazdı?**, çev. Muhammed TARAKÇI, 1. Baskı, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2005

FRIEDMANN, Yohanan ve Christoph Marksches, **Rationalization in Religions : Judaism, Christianity and Islam**, De Gruyter, Berlin, 2018

GESUNDHEIT, Benjamin ve Eli Hadad, “Maimonides (1138-1204): Rabbi, Physician and Philosopher”, **IMAJ**, c.7, 2005, ss. 547-553

GRAVES, Robert ve Raphael Patai, **İbrani Mitleri: Tekvin-Yaratılış Kitabı**, çev. Uğur AKPUR, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2009

GÜNDÜZ, Şinasi; **Din ve İnanç Sözlüğü**, 1. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1998

GÜNDÜZ, Şinasi; “Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet”, **İslami İlimler Dergisi**, c.13, s.2, 2018, ss. 215-238

GÜNGÖR, Muhammed, “**Süleyman Mabedi**”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005

GÜRKAN, Salime Leyla; “Bir Yahudi Karşı-Geleneği Olarak Yahudi Sekülerliği: Kökenleri ve Dinamikleri”, **İnsan ve Toplum**, c.2, s.4, 2012, ss. 205-215

GÜRKAN, Salime Leyla; “Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları”, **Milel ve Nihal**, c.5, s.2, 2008, ss. 147-159

GÜRKAN, Salime Leyla; “Yahudilikte İhtida Meselesi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, s.7, 2002, ss. 137-160

GÜRKAN, Salime Leyla; **Yahudilik**, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2012

GÖKBERK, Macit; **Felsefenin Evrimi**, 1. Baskı, Millî Eğitim Bakanlığı

Yayımları, İstanbul, 1979

HADAS-LEBEL, Mireille; **Philo of Alexandria : A Thinker in the Jewish Diaspora**, Studies in Philo of Alexandria, c.7, Brill, Leiden, 2012

HANÇERLİOĞLU, Orhan; **Felsefe Ansiklopedisi Düşünürler Bölümü**, Cilt 1[A-L], Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1985

HARAKAS, Stanley S.; “Hellenism and Orthodox Christianity”, **Greek Orthodox Theological Review**, c.51, s.1–4, 2006, ss. 1-18

HARTMAN, David; **Maimonides: Torah and Philosophic Quest**, Genişletilmiş 1. Baskı, The Jewish Publication Society, Philadelphia, 2009

HASANOĞLU, Eldar; “Tanah’a Göre Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.24, s.2, 2015, ss. 125-148

HENSEL, Benedickt; “Ezra-Nehemiah and Chronicles—New Insights Into the Early History of Samari(t)an–Jewish Relations”, **Religions**, c.11, s.98, 2020, ss. 1-24

HELYN, Peter; **The History of The Sabbath**, The Ages Digital Library Historical, 1997

HYMAN, Arthur; “Jewish Philosophy in The Islamic World” in **History of İslamic Philosophy**, ed. Seyyed Hossein, Nasr, Oliver, Leaman, 4. Baskı, Routledge Taylor and Francis Group, New York, 2002, ss. 677-696

İÇTEN, Erdinç; **“Yahudilikte Ketuba”**, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020

JĘDRZEJEWSKI, Sylwester; **“Judaizm Hellenistyczny a Antropologia”**. Seminare Learned Investigations / Seminare. Poszukiwania Naukowe, 2022

JONES, Meirav; “Philo Judaeus and Hugo Grotius’s Modern Natural Law”, **Journal of the History of Ideas**, c.74, s.3, 2013, ss. 339-3590

KAMESAR, Adam; **The Cambridge Companion to Philo**, 1. Baskı, Cambridge University Press, New York, 2009

KARESH, Sara E. ve Mitchell M. Hurvitz, **Encyclopedia of Judaism**, Encyclopedia of World Religions, Facts on File, New York, 2006

KAYA, Ferda Şule; **İstanbul Yahudilerinin Kimlik Tanımları Üzerine Bir Alan Araştırması**, İksad Yayınevi, 2019

KAYA, Murat; “The Figure of Ezra (Uzayr) and His Adoption As The Son Of God by Dustan Sect/ Ezra (Üzeyir Peygamber) Karakteri ve Ezra’yı Tanrının Oğlu Kabul Eden Dustan Mezhebi Üzerine Bir İnceleme”, **Turkish Academic Research Review**, c.5, s.4, 2020, ss. 465-478

KELLNER, Menachem; **Dogma in Medieval Jewish Thought: from Maimonides to Abravanel**, Oxford: Oxford University Press, 2004

KELLNER, Menachem; **Maimonides' Confrontation with Mysticism**, The Littman Library of Jewish Civilization, Liverpool University Press, 2006

KESSLER, Edward; **Yahudi-Hristiyan İlişkilerine Giriş**, çev. Nevfel AKYAR, Talha FORTACI, 2020

KNOPPERS, Gary N.; “The Construction of Judean Diasporic Identity in Ezra–Nehemiah”, **Journal of Hebrew Scriptures**, c.15, s.3, 2015, ss. 1-29

KRAEMER, Joel L.; “Introduction” in **Perspectives on Maimonides: Philosophical and Historical Studies**, ed. Joel L. Kraemer, The Littman Library of Jewish Civilization, 2008, ss. 1-10

KREISEL, Howard; “Moses Maimonides” in **History of Jewish Philosophy II**, ed.: Daniel H. FRANK-Oliver LEAMAN, Routledge Taylor and Francis Group, New York, 2003, ss. 245-280

KURT Ali Osman; **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, 2. Baskı, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2019

KURT, Ali Osman; “İkinci Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.10, s.2, 2006, ss. 437-454

KUTLUAY, Yaşar; **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, LXIV, Ajans-Türk Matbaası, 1965

Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, Kitabı Mukaddes Şirketi, Korea, 2015

KÜÇÜKALİ, Adnan; “İbn Meymun ve Felsefesi”, **Ekev Akademi Dergisi**, c.11, s.31, 2007, ss. 141-160

LEAMAN, Oliver; **Moses Maimonides**, Curzon Press, 1997

LEESEBERG, Martin; “Ezra and Nehemiah: A Review of the Return and Reform”, **Concordia Theological Monthly**, c.33, 1962, ss. 11-55

LEONHARDT, Jutta; **Jewish Worship in Philo of Alexandria**, (Texts and studies in ancient Judaism ; 84, Mohr Siebeck, 2001

LEWY, Hans; **Three Jewish Philosophers “Philo: Selections”**, (ed. Hans Lewy, Alexander Altman, Isaak Heinemann), New York, 1973

LITTMAN, Robert J.; “Athens, Persia and The Book of Ezra”, **Transactions of the American Philological Association**, c.125, 1995, ss. 251-259

MALATY, Fr. Tadros Y.; **The School of Alexandria Book One Before Origen**, Pope Shenouda III Coptic Theological College Sydney, Australia, 1995

MCFARLAND, Orrey; **God and Grace in Philo and Paul**, Novum

Testamentum, Supplements, c.164, Brill, Leiden, 2016

McKAY, H. A.; Sabbath and Synagogue: The Question of Sabbath Worship in Ancient Judaism, Brill, Leiden, 2001

MERAL, Yasin; “İbn Meymun’a Göre Yahudilik’te İman Esasları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.52, s.2, 2011, ss. 243-266

MERAL, Yasin; “İbn Meymun’un Yemen Mektubu”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.54, s.2, 2013, ss. 1-48

MERAL, Yasin; “Spinoza’nın Teolojik-Politik İncelemesi’nde Tanah Eleştirisi”, **Mukaddime**, c.6, s.1, 2015, ss. 19-45

MERAL, Yasin; “Talmud, Mişna ve Gemara’dan mı Oluşmaktadır?”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.36, 2017, ss. 167-170

MERAL, Yasin; “Yahudi Kutsal Metin Geleneğinde Tevrat’ın Bâtınî Yorumu”, **Kur’an’ın Bâtınî ve İşârî Yorumu**, ed. Mustafa Öztürk, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 141-180

MERT, Rabia; “Geçmişten Günümüze Yahudi Düşüncesinde Kudüs”, **Milel ve Nihal**, c.16, s.1, 2019, ss. 53-70

NEUSNER, Jacob; **The Halakhah: An Encyclopaedia of The Law of Judaism; Within Israel Social Order**, c.3, Brill, Leiden, 2000

NIEHOFF, Maren; **Philo of Alexandria : An Intellectual Biography**, Yale University Press, 2018

OTTO, Jennifer; “Pythagorean, Predecessor, and Hebrew: Philo of Alexandria and the Construction of Jewishness in Early Christian Writings”, Doctoral Thesis, McGill University, Montreal, 2014

ÖZARSLAN, Selim; “İslam Kaynaklarına Göre Yahudilerin Allah’ın Oğlu Olarak Niteledikleri Üzeyir İle İlgili Bazı Meseleler”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s.49, 2020, ss. 13-32

ÖZBEK, Durmuş; “Bugünkü Semavi ve İlahi Kitaplarda Melekler ve Özellikleri”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.3, s.3, 1990, ss. 297-330

POPOVIĆ, M., M. Schoonover ve M. Vandenberghe (Eds.); Jewish Cultural Encounters In The Ancient Mediterranean And Near Eastern World, Brill, Leiden, 2017

PRATTE, David E.; “Commentary on Ezra, Nehemiah, and Esther”, Bible Study Notes and Comments, 2016

RATZLAFF, Ruben; **Ezra and Nehemiah**, Bible Study. Textbook Series, College Press, 1979

RIOS, Cesar M.; “O Que É E Não É Judaísmo Helenístico?”, **Caminhos, Goiânia**, c.15, s.2, 2017, ss. 234-248

RUNIA, David T.; **Philo of Alexandria Comentary Series, On the Creation of the Cosmos according to Moses**, Brill, Leiden, 2001

SANDMEL, Samuel; **Philo of Alexandria: An Introduction**. New York: Oxford University Press, 1979

SCALES, J.; “Bathing Jewish, Bathing Greek: Developing an Approach to De-categorising Hellenism and Judaism”, **Palestine Exploration Quarterly**, c.154, s.3, 2022, ss. 171-184

SCHAFF, Philip; **History of the Christian Church**, Dallas, 2002

SCHENCK, Kenneth; **A Brief Guide to Philo**, Westminster John Knox Press, 2005

SELAND, Torrey; **Reading Philo : A Handbook to Philo of Alexandria**, Eerdmans. 2014

SENA, Cemil; **Büyük Filozoflar Ansiklopedisi**, 3.Cilt, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1975

SERDAR, Murat; “Semavi Dinlerde Dört Büyük Melek (Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail)”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.13, s.2, 2008, ss. 227-245

SEZER, Ahmet; “Septuagint ve Masoretik Tevrat Metinleri Çerçevesinde Yahudi Tevrat’ı ile Sâmiri Tevrat’ının Karşılaştırması”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.8, s.16, 2019, ss. 320-333

SHAHAK, Israel; **Yahudi Tarihi, Yahudilik**, çev. A. Emin DAĞ, Anka Yayınları, İstanbul, 2004

SULEYMANOV, Seyyar; “Tevrat’taki Emir ve Yasakların Tespit ve Tahlili”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008

SULLIVAN, Kevin; **Wrestling with Angels : A Study of the Relationship Between Angels and Humans in Ancient Jewish Literature and the New Testament**, c.55, Brill, Leiden, 2018

SVEBAKKEN, Hans; **Philo of Alexandria's Exposition of the Tenth Commandment**, Dissertations, 2009

TARAKÇI, Muhammet; “Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.19, s.1, 2010, ss. 183-213

TARAKÇI, Muhammet; “Hristiyanlıkta Logos Doktrini”, **Milel ve Nihal**, c.8, s.1, 2011, ss. 201-224

TAŞDELEN, Emine; “Yahudilikte Nübüvvet”, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk

Üniversitesi, 2010

TAŞPINAR, İsmail; “Yahudi Geleneğinde İlahî Kelâm Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini”, **Milel ve Nihal**, c.8, s.1, 2011, ss. 143-166

TOPÇUOĞLU, Ali Aslan; “Yahudilik-Hıristiyanlık Ve İslâm Hukuku’na Göre Nikâh Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.10, s.2, 2010, ss. 79-120

TROTTER, Jonathan; **The Jerusalem Temple in Diaspora: Jewish Practice and Thought During the Second Temple Period**, c.192, Brill, Leiden, 2019

USUE, Emmanuel; “Is The Expulsion Of Women As Foreigners İn Ezra 9-10 Justifiably Covenantal?”, **Acta Theologica**, c.32, s.1, 2012, ss. 158-169

ÜLKÜ, A. Ekrem; **Yahudi Kadim Mistik Öğretisi: Kabala**, Yeni İnsan Yayınevi, 2008

ÜZÜM, Hamza; “Bir Rabbi Olarak Moşe Ben Meymun I”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, c.15, s.29, 2023, ss. 697-711

WÜNCH, Hans-Georg; “Dismiss All Foreign Wives!” **The Under-standing of the Torah in Ezra–Nehemiah as a Steptowards Exclusive Judaism**, Old Testament Essays, c.34, s.3, 2021, ss. 871-877

YEMENLİOĞLU, Mazhar Murat; **Dünya Dinleri : Yahudilik**, Gelenek Yayıncılık, Dinler Tarihi Serisi:43, 2020

YETİM, Tuba; “Yahudilikte Haftalık Peraşa Okuma Geleneği (Haftalık Tevrat Okumaları)”, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019

YONAH, Shamir ve diğerleri, **Marbeh Hokmah : Studies in the Bible and the Ancient near East in Loving Memory of Victor Avigdor Hurowitz**, edited by Shamir Yonah, et al., Pennsylvania State University Press, ProQuest Ebook Central, 2015

İnternet Kaynakları

EISEN, Yousef, **Anshei Knesses Hagdolah (The Men of the Great Assembly)**, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/2836143/jewish/Anshei-Knesses-Hagdolah-The-Men-of-the-Great-Assembly.htm (11.04.2024)

FAZLIOĞLU, İhsan "SEMEV'EL eL-MAGRİBÎ", DİA, 2009
<https://islamansiklopedisi.org.tr/semavel-el-magribi> (11.04.2024)

GÖRGÜN, Hilal, "WELLHAUSEN, Julius", DİA, 2013
<https://islamansiklopedisi.org.tr/wellhausen-julius> (15.04.2024)

LIEBERMAN, Saul, <https://web.library.yale.edu/cataloging/hebraica/about-judaic-texts> (14.10.2024)

PARSONS, John J., **The Torah's Calendar Mindfulness of The Divine Rhythm**, <https://www.hebrew4christians.com/Holidays/Calendar/calendar.html> (12.03.2024)

PASENSYA, Moşe, **Babil'in Kayıp Tanrıları ve İbrani Takvimi**, 2024 <https://www.salom.com.tr/haber/130479/babilin-kayip-tanrilari-ve-ibrani-takvimi> (15.07.2024)

SALİHOĞLU, Mahmut, "SAMİRİLER", DİA, 2009 <https://islamansiklopedisi.org.tr/samiriler> (16.05.2024)

YILDIRIM, Ömer, **Platon'un İdealar Kuramı, İdealar Dünyası Nedir?**, 2019 <https://www.felsefe.gen.tr/platonun-idealar-kurami-idealar-dunyasi-nedir/> (16.04.2024)

ALBAYRAK, Kadir "KELDÂNİLER", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/keldaniler> (26.04.2024)

<https://www.historicjesus.com/glossary/jewsofalexandria.html> (15.05.2024)

<https://kuran.diyabet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1265/30-ayet-tefsiri> (27.07.2024)

<http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/yahudilik/106-musevi-dini-bayramlari-ve-kutsal-gunleri> (18.07.2024)

https://www.worldhistory.org/Flavius_Josephus/ (15.07.2024)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/talmud> (14.10.2024)

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/soferim> (16.08.2024)

<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199642465.001.0001/acref-9780199642465> (14.06.2024)